

«Taushetens tale»

I skyggen av Holocaust

Inger Støen Kleppe

Veileder

Professor Sverre Dag Mogstad

MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn,
AVH 5090: Masteroppgave i Erfaringsbasert master i KRLE/religion og etikk (30 ECTS),
våren 2023

Antall ord: 18 275

Forord

Først og fremst vil jeg takke min veileder professor Sverre Dag Mogstad. Det var du som tipset meg om en bok jeg burde lese. Den viste seg å vekke en så stor interesse, at hele oppgaven ble formet rundt den. Du satte meg også i kontakt med professor Jakob Lothe. Hans bøker og artikler er en inspirasjon i seg selv, og vekker lysten på videre forskning. Dere innehar begge en enorm kunnskap og interesse for flere fagfelt. Jeg setter stor pris på at jeg har fått tatt del i en liten del av deres viten, og takker for gode råd og konstruktive tilbakemeldinger.

Jeg vil takke kollegaer og venner for oppmuntrende ord og et jevnt påfyll av energi gjennom hele studietiden. Dere er alle fantastiske. En spesiell takk til Gitte og Karen for faglige diskusjoner og gjennomlesing.

En stor takk til mamma for all omsorg, støtte og tro på at dette prosjektet kunne slutføres. Og pappa, det var du som viste meg historiens underfulle verden - du er alltid med meg.

Takk til Filip, Oscar, Jonas og Liam. Ingenting er mulig uten dere.

Oslo, mai 2023

XXXX

Sammendrag

Problemstilling:

Hovedkilden til denne oppgaven er en bok med tittelen *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Boken er skrevet av Irene Levin og ble utgitt i 2020. Oppgaven er utarbeidet med utgangspunkt i følgende problemstilling:

Hvorfor snakket ikke mor og datter om Holocaust? Bar moren, i likhet med andre norsk-jødiske kvinner, på minner hun ikke ville sette ord på? Kan tausheten forklares på et mikronivå, eller var storsamfunnets kollektive minne lukket for historier som var på kollisjonskurs med den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig?

Metode og teori:

Metoden jeg bruker i oppgaven er kvalitativ teksttolkning. Jeg nærleser en bok for å se om funn i denne teksten er del av et større fenomen. Denne kombinasjonen av mikroperspektiv og makroperspektiv fordrer en blanding av metoder. Metodene som anvendes er narrativ analyse kombinert med hermeneutisk spiral.

Teorigrunnlag for narrativ analyse er basert på artikler og bøker skrevet av Jakob Lothe og Rolf Gaasland. Fenomenene minner og taushet er definert på bakgrunn av tekstmateriale fra forskerne Jan og Alida Aassmann, Astri Erll, Unni Langås, Irene Levin, Claudia Lenz og Marie Louise Seeberg. Når det gjelder historisk teori, er Knut Kjeldstadlis metode for historieforskning sentral. Fremstillingen av den historiske konteksten er basert på bøker og publikasjoner av Bjarte Bruland, Ole Kristian Grimnes, Guri Hjeltes, Knut Kjeldstadli, Susanne Maerz og Mats Tangestuen.

Resultat:

Funn viser at tausheten går som en rød tråd gjennom hele hovedkilden, og at taushetens opphav og utvikling springer ut fra både et mikro- og et makronivå.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	i
1.1	Presentasjon av boken og forfatteren Irene Levin	ii
1.2	Begrepsavklaring	iii
1.2.1	Holocaust.....	iii
1.2.2	Mikro- og makronivå	iii
1.3	Tidligere forskning	iv
1.3.1	Holocaust i norsk historieskriving og norsk offentlighet.....	iv
1.3.2	Holocaust i norsk populærkultur	viii
1.4	Oppbygging av oppgaven	ix
2	Metode.....	x
2.1	Kvalitativ metode - tekstanalyse.....	x
2.2	Narrativ metode	xi
2.3	Historisk metode - hermeneutisk spiral	xi
2.4	Svakheter ved metodebruken.....	xii
3	Teori	xiii
3.1	Narrativ analyse	xiii
3.2	Taushet.....	xiv
3.3	Minnestudier.....	xvi
3.4	Mikrohistorie og makrohistorie	xx
4	Analyse og diskusjon	xxi
4.1	Narrativ analyse	xxi
4.1.1	Diskursen - bokens utforming, språk og setningsoppbygging	xxi
4.1.2	Historien	xxiii
4.1.2.1	Før krigen.....	xxiii
4.1.2.2	Under krigen	xxiv
4.1.2.3	Etter krigen.....	xxiv

4.1.2.4	I taushetens tale - et etterord	xxv
4.1.3	Narrasjonen	xxvi
4.1.3.1	Fortellerstemme og fortellerposisjon	xxvi
4.1.3.2	Personer og personenes karakterutvikling	xxvii
4.2	Taushet og minner	xxxiv
4.2.1	Taushetenes opphav	xxxv
4.2.2	Taushetens endres	xxxvii
4.2.3	Tausheten brytes?	xxxviii
4.2.4	Individuelle minner – kollektive minner	xxxix
4.3	Det kollektive minnet, det kulturelle minnet og grunnfortellingene	xli
4.3.1	De norske jødene – før Holocaust	xlii
4.3.2	De norske jødene - etter Holocaust	xlvi
5	Konklusjon	xlvii
6	Litteratur	l

1 Innledning

8.mai 1945 ble Norge et fritt land. Fem år med tysk okkupasjon var over. I Oslo-Pressens¹ morgenutgave 8.mai 1945 var overskriften; «Vår kamp er kronet med seier.» Det var en hilsen fra Hjemmefrontens ledelse som videre proklamerte:

*Krigens oppgaver er løst, fredens oppgaver venter. De krever at vi sammen setter alt inn for å gjenopprette vårt folkestyre og vår rettstat. Den fred vi nå har vunnet skal forplikte oss like sterkt som krigen og nødten bandt våre viljer til fedrelandets sak. Sammen skal vi bygge landet opp igjen som et bedre, rikere, lykkeligere hjem for alle. Gud signe vårt dyre fedreland.*²

I maidagene 1945 var Norge en nasjon i gledesrus. Et mørkt kapittel var over, og et nytt kapittel skulle skrives. Et nytt kapittel basert på mantraet *Aldri mer*. Målet var å gjenreise landet, og drivkraften var en enorm fremtidsoptimisme. I dette felles prosjektet, som alle nordmenn var forpliktet til å delta i, var det viktig med historier fra krigen. Historier som passet med en nasjonal grunnfortelling om at «Norge førte den godes kamp mot onde krefter.»³ De fleste nordmenn hadde på en eller annen måte blitt berørt av krigens onde krefter, men for noen var denne berøringen av en slik art at den vanskelig kunne gjengis. Dette var tilfellet for de norske jødene.

Norsk presse trykte artikler der de uttrykte bekymring for hva som hadde skjedd med de norske jødene. 17.mai 1945 skrev Aftenposten: «Av de 1200 krigsfanger har vi 750 jøder i Tyskland. Foreløpig har vi ikke hørt fra mer enn 9-10 av dem».⁴ Aftenposten dekket også landssviksaken mot Quisling høsten 1945 og skrev: «Det var dødsstille da de to jøder talte. Eitinger⁵ uttalte: Ingen av jødernes tidligere tragedier kan måle seg med disse redsler».⁶ Ikke lenge etter ble det stille, både fra norsk presse og fra jødene selv. Det var som om da sjokket hadde gitt seg, forsvant også interessen i det offentlige rom. Isteden var det tausheten som tok over, og den forlangte ingen plass i den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig.

¹ Oslo-pressen var en fellesavis for den frie norske presse. Det første utgaven kom nettopp 8.mai 1945 og den siste fem dager etter. Tanken var at alle norske aviser, også de som hadde vært stengt under okkupasjonen, skulle få samme muligheter til å trykke aviser i et fritt Norge.

² Aftenposten 2015

³ Grimnes 2018: 11

⁴ Levin 2020: 129

⁵ Eitinger ble deportert til Auschwitz og Buchenwald under andre verdenskrig. Han var en av de få som overlevde Holocaust og vitnet i rettsaken mot Quisling.

⁶ Levin 2020: 129

Det var ikke bare i det norske storsamfunnet at fortellingene om Holocaust fikk liten plass. Heller ikke de norsk-jødiske familiene snakket om katastrofen. Det er denne tausheten Irene Levins bok *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* handler om, og det er dette fenomenet jeg ønsker å undersøke med utgangspunkt i følgende problemstilling:

Hvorfor snakket ikke mor og datter om Holocaust? Bar moren, i likhet med andre norsk-jødiske kvinner, på minner hun ikke ville sette ord på? Kan tausheten forklares på et mikronivå, eller var storsamfunnets kollektive minne lukket for historier som var på kollisjonskurs med den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig?

1.1 Presentasjon av boken og forfatteren Irene Levin

Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten ble utgitt i 2020. Forfatteren av boken er Irene Levin. Levin er en norsk akademiker og forfatter. Hun er ansatt som professor ved avdelingen for samfunnsfag ved OsloMet og har i løpet av sin akademiske karriere forsket på emner som sosialt arbeid, kjønnsperspektiv og Holocaust. Levin har utgitt en rekke vitenskapelig publikasjoner. Majoriteten av disse handler om sosialpsykologi og sosialt arbeid, men de siste 15 årene har stadig flere utgivelser handlet om det norske Holocaust. Hennes siste utgivelse om temaet er boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Denne boken handler om hennes egen familie - en norsk jødisk familie fra Oslo.

Boken handler om familiens opplevelser før, under og etter andre verdenskrig. Hovedpersonen i boken er forfatterens mor Fanny Raskow, som døde i 2013. Blant morens ting, fant datteren flere håndskrevne notater. Noen år etter morens død, tok Levin notatene frem igjen og begynte å lese dem. I disse notatene uttrykte moren tanker og erindringer fra andre verdenskrig hun muntlig var taus om. Dette forbløffet Levin, og dermed oppstod ideen om å samle og skrive ned moren og familiens historie. Samtidig ønsket datteren å finne ut om morens tanker og handlesett skilte seg fra andre norsk-jødiske kvinner.

Levin beskriver bokprosjektet som en prosess drevet av personlig og akademisk nysgjerrighet. Med morens notater som bakteppe, undersøkte Levin offentlige dokumenter i Landssvikerarkivet, samt det norske og svenske Riksarkivet. Hun hadde samtaler med andre familiemedlemmer og erindret egen kommunikasjon med moren, men fremfor alt systematiserte hun Fannys notater fra ulike tidsepoker. Slik resulterte en rekke skriftlige og muntlige kilder i en komplett bok.

1.2 Begrepsavklaring

Jeg vil gi en kort forklaring på bruken av følgende begreper; *Holocaust*, *mikro-* og *makronivå*. Andre ord som trenger utdyping, vil bli presentert ved førstegangsbruk underveis i oppgaven.

1.2.1 Holocaust

Tittelen på boken inneholder ordet Holocaust. Det er begrep som vil bli brukt gjentatte ganger i denne oppgaven. Holocaust kommer opprinnelig fra gresk og betyr brennoffer. På 1800-tallet ble ordet brukt om massakre «det vil si drap på mange mennesker». ⁷I 1942 ble det første gang brukt om samtidens massedrap på jøder. ⁸ Likevel var det ikke før på 1970-tallet begrepet ble ensbetydende med folkemordet på jødene. Dette folkemordet ble fra da av omtalt som et særskilt fenomen. I dag rommer begrepet Holocaust «Nazi-Tysklands folkemord mot europeiske jøder under andre verdenskrig, der rundt seks millioner jøder ble drept fordi de var jøder». ⁹ Over 700 av disse var nordmenn.

Selv om forfatteren bruker Holocaust i tittelen på boken, gjentas ikke ordet mange ganger i handlingen. Når hun omtaler folkemordet på jødene, brukes isteden begrepet katastrofe. Det hebraiske ordet for katastrofe eller ødeleggelse, er Shoah. Mange jøder bruker derfor betegnelsen Shoah istedenfor Holocaust. Jeg vil i all hovedsak bruke begrepet Holocaust i denne oppgaven. Holocaust er i dag et allment kjent både i Norge og internasjonalt.

1.2.2 Mikro- og makronivå

Mikro- og makronivå er termer som brukes innenfor mange fagdisipliner. Jeg vil i denne oppgaven bruke *mikro* og *makro* slik begrepene defineres innenfor sosiologi og historie.

Når man innenfor sosiologien studerer individet eller små grupper tett på individet, bruker forskerne et mikrososiologisk perspektiv. Mikronivå kan dermed defineres som studiet av «samhandling innenfor små sosiale enheter». ¹⁰ Makronivå derimot konsentrerer seg om storsamfunnet og strukturene i det. Det er en studie at et «fenomen på samfunnsnivå». ¹¹

⁷ HL-senteret 2011

⁸ HL-senteret 2011

⁹ FN-sambandet

¹⁰ Westersjø, Andreassen, Kval & Henningsen 2012: 18

¹¹ Westersjø et al. 2012: 18

Innenfor historiefaget brukes begrepene mikrohistorie og makrohistorie. Når historikere bruker mikrohistoriene, «tar de utgangspunkt i håndfaste ting som vi kan se, ta og føle på».¹² Det kan, som i dette tilfelle, være en tekst som et menneske har skrevet. For at historikere skal kunne beskrive fortiden og forklare hvorfor noe skjedde, må mikrohistorie kombineres med makrohistorie. Dette skjer når historikerne «løfter blikket og prøver å få øye på de lange linjene, og de avgjørende vendepunktene i historien».¹³

1.3 Tidligere forskning

I denne oppgaven er utgangspunktet en spesifikk bok; *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Narrasjonen er fortalt gjennom et jødisk kvinneperspektiv. Taushet og minner er like sentralt som den historiske konteksten. I denne oppgaven analyseres en biografisk bok med et mikroperspektiv, mens det samtidig undersøkes om handlingen kan forstås utfra et makroperspektiv.

Jeg har ikke funnet analyser av *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* eller annen type forskning som har akkurat denne boken som kildemateriale. Derimot finnes det en stor mengde forskning på narrativ analyse, taushet og minnestudier, noe jeg vil ta for meg i teorikapittelet. Når det gjelder bokens plassering i en større kontekst, er det mange forfattere og historikere som har skrevet om andre verdenskrig og Holocaust. Jeg vil trekke frem noen av disse, samt kort introdusere Holocausts plass i norsk populærkultur.

1.3.1 Holocaust i norsk historieskriving og norsk offentlighet

En fem år lang okkupasjonstid skaper et enormt kildemateriale og utallige historier å fortelle. Hvilke historier som har blitt fortalt, har endret seg fra krigens slutt og frem til i dag. Historiker Susanne Maerz skriver om dette i «Okkupasjonstidens lange skygger». Her hevder hun at Norge frem til rundt 1970, bar preg av et enhetlig historiebilde. Forestillingen om at det norske samfunnet under krigen «ble delt i to – de som valgte den riktige, og de som valgte den gale siden»¹⁴ stod sterkt.

¹² Portal: 14

¹³ Dyrvik & Aase 2007: 14

¹⁴ Susanne Maerz 2007

Hun mener dette beror på det norske rettsoppgjøret og behovet for en felles norsk gjenreisningspolitikk. Både rettslig og politisk ble det slått fast hva som var riktig og galt, og i historiefortellingen ble det i overveiende grad lagt vekt på heltehistorier og norsk motstandskamp. Det fantes ingen plass til jødernes historie.

På 1970-tallet begynte dette å endre seg. Mellom det tidligere svart-hvite bildet av okkupasjonsårene trådte det frem en gråtone. Det førte til nye debatter. Et tema som ble belyst, var deportasjonene av de norske jødene. Et viktig bidrag i debatten, var boken om Herman Sachnowitz *Det angår også deg*.¹⁵ I 1979 ble den amerikanske tv-serien *Holocaust*¹⁶ vist i Norge. Begge deler gjorde at flere norske jøder begynte å fortelle. Det bidro til forståelsen for jødernes særskilte historie under andre verdenskrig. Ordene *Holocaust* og *folkemord*¹⁷ ble innlemmet i det norske språket. For første gang ble også nordmennenes rolle i deportasjonene trukket frem. Arne Skouen¹⁸ skrev et innlegg i *Dagbladet*; «For det var altså nordmenn jeg så den forferdelige ettermiddagen mandag 26. oktober 1942 fra portrommet i Ebbelsgate [...] Jeg trodde det var tyskere jeg så i aksjon.»¹⁹

Midt på 1980-tallet ble det utgitt et historieverk; *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945* med professor Magne Skodvin²⁰ som redaktør. Her blir arrestasjonene og deportasjonene av jødene fyldig behandlet. Tekstene viste en klar sympati for jødene. Likevel ble jødene fremstilt som passive deltakere som ikke forstod alvoret i situasjonen. Det samme gjaldt andre nordmenn og det norske storsamfunnet. Skylden for alle grusomhetene ble i helhet lagt på okkupasjonsmakten og deres støttespillere.

I 1986 ferdigstilte norsk-jødiske Oscar Mendelsohn sitt verk *Jødernes historie i Norge*. Han redegjorde grundig for jødeforfølgelsene og deportasjonen og skrev også noe om flyktingene i Sverige. Dette var det første omfattende historieverket om det norske Holocaust skrevet av en

¹⁵ Herman Sachnowitz mistet faren og seks søsken i Auschwitz. Han er av 34 norske jøder som overlevde leirene.

¹⁶ Tv-serien var den første dramaserien som ble vist om Holocaust og fikk stor oppmerksomhet. Det hevdes at serien var en viktig årsak til et foreldelsesfristen for naziforbrytelser ble utvidet. Levin skriver at hun husker moren fulgte med på denne serien da den ble vist her i Norge i 1979.

¹⁷ HL-senteret definerer folkemord som en ødeleggelse av folkegrupper på grunnlag av hvem de er. Folkemordskonvensjonen ble vedtatt i FN i 1948 og trådte i kraft i 1951. Det vil si at ingen ble dømt for folkemord i rettsoppgjørene etter andre verdenskrig.

¹⁸ Arne Skouen var en norsk forfatter, journalist og filmregissør. Han var øyevitne til arrestasjonene 26/11/1942.

¹⁹ Maerz 2007: 370

²⁰ Magne Skodvin var en kjent norsk historiker. Hans hovedfelt var norsk okkupasjonshistorie.

jøde. Til tross for at han stilte spørsmål rundt politiets rolle i deportasjonene, brøt han likevel ikke med den rådende norske historieskrivingen. Mendelsohn drøfter «veldig forsiktig, noen av de temaer som i dag diskuteres så fillene fyker i offentligheten».²¹

Mot slutten av 1980-tallet trådte en yngre generasjon forskere frem. De var født under og etter krigen. Historikere som Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen gav et mer nøkternt og mindre verdiladet blikk på okkupasjonstiden. De mente at både forskermiljøer og det offentlige rom, måtte kjempe mot et svart-hvit fremstilling av andre verdenskrig og heller ta et oppgjør med etablerte tabuforestillinger. Dermed måtte glemte grupper historier også belyses.

Fra 1990 økte interessen for Holocaust både i Norge og internasjonalt. På midten av 1990-tallet skrev historiestudenten Bjarte Bruland sin hovedoppgave «Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene».²² Året etter ble han oppnevnt som medlem i Skarpnes-utvalget. Utvalget skulle undersøke hvilke konsekvenser inndragningen av jødisk eiendom hadde hatt for jødene. Som en følge godkjente den norske stat i 1997 «et historisk og moralsk oppgjør overfor den jødiske minoriteten, også kalt restitusjonsoppgjøret» (190). Samtidig ble det vedtatt å etablere et senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter.

Bruland fortsatte å forske på deportasjonene og utryddelsen av de norske jødene. Det resulterte i boken *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*. Her presenterte han et bredt forskningsmateriale hvor han knyttet hendelsen i Norge til det som skjedde i Europa. Samtidig understreket han nordmennenes rolle i arrestasjonene og deportasjonene. Bruland var lenge tilknyttet forskermiljøet rundt Jødisk Museum²³ i Oslo, der han samarbeidet med historiker Mats Tangestuen.²⁴ Bruland beskrev utviklingen rundt millenniumskiftet med: «Holocaust ble over natten et hett tema».²⁵ Det var som om tiden var moden for å diskutere krigens mange nyanser. Dette skjedde både internasjonalt og i Norge. Tabuiseringen av det norske Holocaust var i ferd med å forsvinne både i norsk historieskriving og norsk offentlighet.

²¹ Hjeltnes 2019

²² Bruland 1995

²³ Jødisk Museum i Oslo ble åpnet i 2005. Det holder til i Calmeyers gate 15b. Fra 1921-1942 var lokalet en synagoge. Før deportasjonene bodde det mange norske jøder i dette området av Oslo.

²⁴ Tangestuen skrev sin hovedoppgave «Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942. Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940 – 1945 i 2004». En av informantene i denne oppgaven viser seg å være Fanny Raskow.

²⁵ Bruland 2017: 11

I 2005 åpnet Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter - HL-senteret.²⁶ Tre år senere åpnet Jødisk museum²⁷ i Calmeyers gate i Oslo. I den samme gaten ble de første snublesteinene²⁸ i Norge lagt ned i 2010. Så kom den offentlige unnskyldningen. Det skjedde på Holocaustdagen²⁹ 27. januar 2012. Da ga statsminister Jens Stoltenberg, på vegne av den norske stat, «Vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord».³⁰ Det var en offisiell beklagelse for det norske statsapparatets medvirkning i deportasjonene av de jødene. Senere samme år kom det norske politiet med en unnskyldning for deres rolle i arrestasjonene.

Guri Hjeltnes, professor i historie og direktør ved HL-senteret. Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, holdt i september 2021 et foredrag på Det Norske Vitenskaps-Akademi. Foredraget het «Hva er fortsatt uoppgjort i norsk offentlighet?» Hun trekker også frem de samme nevnte hendelsene som viktige årsaker til at tabuiseringen av Holocaust gradvis forsvant. Samtidig påpeker hun at de norske jødene skjebne var ett av flere temaer³¹ fra andre verdenskrig som var utsatt for berøringsangst. Historiker og tidligere leder for HL-senteret, Odd-Bjørn Fure, skrev om dette i 1999; «Norsk okkupasjonshistorie: konsensus, berøringsangst og tabuisering».

Hjeltnes mener det er annerledes i dag. Det er ikke lenger mye fra andre verdenskrig som er uoppgjort i norsk offentlighet. Tabuisering og berøringsangst er så godt som vekk. Tvert imot er behandlingen av de norske jødene noe som nå skaper intense debatter³² både innenfor akademiske fagmiljøer og i det offentlige rom. Hjeltnes mener dette er positivt og bidrar til å forsterke interessen for andre verdenskrig. Denne interessen inspirerer også i stor grad populærkulturen - «alle skriver krigs- og okkupasjonshistorie». Hun nevner diktsamlinger, sanger, spillefilmer, tv-serier og ikke minst et stort antall skjønnlitterære bøker. Hun trekker

²⁶ I 2001 vedtok Stortinget at HL-senteret skulle plasseres i Villa Grande. Bygningen ble totalrenovert og senteret åpnet i 2005. Fra 1942-1945 bodde Maria og Vidkun Quisling i villaen som da var fylt med konfiskerte verdier fra de Quisling så som «statsfiender» og jødene.

²⁷ Det finnes også et jødisk museum i Trondheim. Det ble åpnet i 1997.

²⁸ Snublesteiner er minnesmerker over alle jødene som døde i Holocaust. Prosjektet ble satt i gang av det tyske kunstneren Günter Demnig. Ifølge snublestein.no finnes det nå 757 snublesteiner i Norge.

²⁹ Den internasjonale Holocaustdagen er en offentlig minnedag for alle Holocaustofrene. Det ble opprettet av FN i 2005.

³⁰ Rodum & Hegtun 2012

³¹ Andre temaer Fure trekker frem er frontkjemperne, likvidasjonsproblematikken, kollaboratørene og deres barn, okkupantenes barn og «blodveien».

³² Her trekker Hjeltnes frem debatten rundt Marte Michelets siste bok *Hva visste hjemmefronten?*

frem tre nylige utgitte bøker hun kaller erindringsbøker. En av dem er *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*.

1.3.2 Holocaust i norsk populærkultur

I dag finnes det omfattende materiale om Holocaust både innenfor vitenskapelig forskning og populærkultur. Boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* har et bein i begge disse leirene. Da boken kom ut i 2020, ble den omtalt som en sakprosabok med et sterkt personlig innslag. Anmeldelsene sa: «Et oppriktig og personlig prosjekt. Aller best er boken når forfatteren sanker av sine egne minner og familieanekdoter». Boken er «erindringshistorie av høy klasse». Det er «en nær, men også perspektivrik fortelling som gir inntrykk».³³

Innenfor populærkulturen tok det også tid før historiene fra Holocaust ble fortalt. En av de første overlevende som valgte å fortelle var norsk-jødiske Herman Sachnowitz i den allerede nevnte biografien *Det angår også deg* fra 1976. I en nyere bok; *Tidsvitner. Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen*, høres stemmer fra flere jødiske menn som overlevde leirene. Det samme gjelder dokumentaren *Trikken til Auschwitz*.³⁴ Disse vitnesbyrdene har stor verdi. Med tanke på hva som hendte med de deporterte jødene, og hvor få det fantes som kunne bevitne grusomheten, er disse intervjuene svært viktig.

Mer utfordrende var det å finne intervjuobjekter til boken *Kvinnelige tidsvitner. Fortellinger fra Holocaust*. Ingen av kvinnene i den boken er født i Norge. Det er av den enkle, men samtidig ufattelige grunn – det finnes ingen kvinnelig norske tidsvitner som overlevde leirene. Av alle de rundt 300³⁵ jødiske kvinner og barn som ble deportert fra Norge under andre verdenskrig, var det ingen som kom tilbake.

For å få et kvinnelig jødisk perspektiv på Holocaust fra norske kvinner, er det flykningenes historie som må fortelles. Under andre verdenskrig var det rundt 1100³⁶ norske jøder som flyktet til Sverige. Noen jødiske menn som Robert Levin, Jo Benkow og den tidligere nevnte Oscar

³³ Dette er anmeldelser av boken fra VG, Dag og Tid og Morgenbladet.

³⁴ *Trikken til Auschwitz* er en dokumentarfilm fra 2013. Den handler om den norske jøden Samuel Steinmann som overlevde tre år i nazistenes utryddelsesleir.

³⁵ Lothe 2013: 11

³⁶ Universitetet i Oslo 2022

Mendelsohn delte sine historier etter krigen.³⁷ Ellers fantes det lenge lite forskning og få fortellinger om jødene som levde i eksil.

Det fantes likevel et par jødiske kvinner som fortalte. En som gjorde det, var Elsa Dickman. Hun gav ut en selvbiografisk samtidsroman, *Korsveien*, i 1945-46. Den regnes som den første romanen som omhandler jødeforfølgelsene i Norge.³⁸ Antagelig er det *Korsveien* og dagbøkene til Ruth Maier³⁹ de eneste norske tekstene som ble skrevet om jødeforfølgelsene mens de pågikk. Med dette i tankene blir *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* et interessant studieobjekt. Den ble utgitt i 2020, men fortellerstemmen er en norsk-jødisk kvinne som erfarte Holocaust og skrev ned sine tanker og opplevelser. På så måte er boken unik. I tillegg til muntlig overleverte minner, er den basert på autentiske skriftlige kilder fra samtiden.

I dag har flere av fortellingene til jødene som flyktet blitt fortalt. Fjorten av disse møter vi i boken *Unge tidsvitner - jødiske barn og unge på flukt fra det norske Holocaust*⁴⁰. Noen av kvinnene som forteller her, intervjues også i en nylig lagd dokumentarserie om det norske Holocaust med navnet *Last: Jøder*.⁴¹ De norske jødene vi møter i denne serien er de siste gjenlevende tidsvitnene fra andre verdenskrig.

1.4 Oppbygging av oppgaven

I tillegg til innledning og konklusjon, består oppgaven av tre kapitler. I metodekapittelet gjør jeg rede for hva som har blitt gjort i denne oppgaven. I denne avhandlingen ligger metode tett opp til teori. Dermed kunne jeg ha redegjort for begge i ett kapittel, men jeg velger likevel å dele disse opp og kort presentere metode for seg selv. Dette er for også å vise at metoden er etterprøvable og kan brukes i lignende avhandlinger.

³⁷ Irene skriver at foreldrene hennes var stolte av jøder som på en positiv måte gjorde en innsats for fedrelandet og bemerket seg i offentligheten etter krigen. Her nevnes disse, tre samt Herman Sachnowitz. Mendelsohn som historiker, Levin som musiker og Benkow som politiker og stortingspresident.

³⁸ Historikere som Bjarte Bruland og Synne Corell refererer til Dickmans roman *Korsveien* i sin forskning.

³⁹ Ruth Maier ble arrestert og sendt med Donau 26. november 1942. Kjæresten Gunvor Hofmo tok vare på Ruths dagbøker som senere ble utgitt i bokform. Dagbøkene regnes som et unikt kildemateriale og oppbevares på HL-senteret.

⁴⁰ Rimstad 2016.

⁴¹ *Last: Jøder* hadde premiere på NRK 30. oktober 2022. Noen av de samme norske jødene vi møter her, ble også intervjuet i boken *Unge tidsvitner - jødiske barn og unge på flukt fra det norske Holocaust*.

I teorikapittelet forklares teorien som ligger til grunn for min problemstilling. Oppgaven krysser flere forskningsfelt som narrativ analyse, minnestudier, historie og historisk metode. Det gjør at teorigrunnet er enormt. Ved å studere denne teorien, dukker det også opp nye spørsmål som supplerer problemstillingen. I analysekapittelet, som følger etter teorikapittelet, diskuteres de nevnte spørsmålene, samt naturligvis hovedproblemstillingen. Derfor har jeg valgt å kalle kapittelet for både analyse og diskusjon. Dette er det mest oppfattende kapittelet i oppgaven. Til slutt avsluttes oppgaven med oppsummerende konklusjon.

Gjennom hele oppgaven er det mange sitater og henvisninger til boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Når jeg heretter referer til denne, vil jeg skrive bokens sidetall i parentes i teksten. Ellers vil all referansestil være fotnoter.

2 Metode

2.1 Kvalitativ metode - tekstanalyse

Det er Levins bok *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* som har vært hovedkilden i denne oppgaven. Formålet med oppgaven var å undersøke hvorfor mor og datter ikke snakket om Holocaust, taushetens opphav og form, og om tausheten var del av et større fenomen i norsk etterkrigshistorie. Med dette som utgangspunkt, valgte jeg en kvalitativ tilnærming til oppgaven fordi «kvalitativ metode er særlig hensiktsmessig hvis vi skal undersøke fenomener».⁴²

Boken er en erindringsbok og en biografi. Fortellingen om morens liv har likhetstrekk med en roman. Det er en datters subjektive beskrivelse av en mors historie. Denne fortellingen har stadige innslag av forfatterens vurderinger i tillegg til vitenskapelige undersøkelser. Det viser at handlingen er basert på fakta og virkelige hendelser, noe som kjennetegner narrativ sakprosa. Boken inneholder mange kildehenvisninger som bekrefter den historiske konteksten handlingen foregår i, noe som ikke er vanlig i skjønnlitterære romaner.

⁴² Johannessen, Tufte & Christoffersen 2016: 28

Siden boken dermed kan knyttes til ulike sjangre, var ikke valg av metode åpenbart. Formålet var ikke å gjøre en ren tekstanalyse av boken. Det var narrasjonen som skulle belyses og settes inn i en større sammenheng. Med dette som mål, valgte jeg å bruke narratologisk metode. Samtidig ville en rendyrket narrativ analyse av teksten ha blitt problematisk, da den ofte er rettet mot fiksjon og dermed favner over flere elementer. Jeg valgte derfor å bruke deler av narrativ analyse med spesiell vekt på fortellerhandling og karakterutvikling.

2.2 *Narrativ metode*

Narrativ analyse og narrativ metode er begrep som ofte brukes om hverandre. Mens narrativ analyse tar for seg «ulike aspekter ved fortellingens innhold»,⁴³ går narrativ metode mer ut på å «undersøke sosiale prosesser og hvordan vi bruker narrativer, fortellinger, til å konstruere mening og forståelse»⁴⁴ i et større perspektiv. I denne oppgaven var det ikke så enkelt og heller ikke nødvendig å sette et skarpt skille mellom narrativ analyse og metode. De ble på mange måter to sider av samme sak. Det som i praksis ble metoden, var å følge oppskriften til narrativ analyse noe som kommer klart frem i analysedelen.

2.3 *Historisk metode - hermeneutisk spiral*

For videre å kunne analysere funn på et mikronivå og se dem i sammenheng med et makronivå, brukte jeg en historisk metodetilnærming – en hermeneutisk spiral. Hermeneutikk kommer av «et gresk ord som betyr å tolke, fortolke».⁴⁵ Målet med moderne hermeneutikk⁴⁶ i historieforskning er å tolke meningen med en tekst og dermed tilegne seg kunnskap om fortiden.

Jeg brukte det Kjeldstadli kaller for en hermeneutisk spiral. Ved teksttolkning som historisk kilde, bruker Kjeldstadli bevisst spiral og ikke sirkel.⁴⁷ Det er dekkende metafor. Man kan tenke seg at en spiral graver dypere enn en sirkel. Den bør også festes et sted for ikke å miste taket, det trenger ikke en sirkel. En spiral kan på samme måte som en sirkel frakte noe frem og tilbake. En spiral har likevel flere dreininger enn en sirkel. Det en spiral drar med seg, førforståelse og

⁴³ Sander 2020

⁴⁴ Sander 2020

⁴⁵ Kjeldstadli 2010: 123

⁴⁶ Hermeneutikk ble opprinnelig brukt om skrifttolkning av bibelske tekster, men uttrykket er i dag ført over til også annen type teksttolkning.

⁴⁷ Kjeldstadli 2020

fortolkning, vil derfor gå flere runder før den er slutført. Det gjør at materie kan feste seg bedre, men det kan samtidig glippe på veien. En utfordring vil også være hvor spiralen festes, hva den drar med seg oppover og hvordan dette forstås.

Spiralen ble i denne oppgaven festet i en tekst. Før jeg leste boken fikk jeg allerede gjennom dens tittel en førforståelse av hva boken dreide seg om. Etter å ha lest boken en gang, dannet jeg meg en formening om hva boken handlet om. Likevel bestemte jeg meg for å lese innholdet flere ganger. Det var som om jo flere ganger jeg fulgte spiralen opp og ned, desto mer åpnet teksten seg. Historien beveget seg fremover og førforståelsen og fortolkningen ble stadig utfordret og omtolket.

2.4 Svakheter ved metodebruken

Ved narrativ og historisk metode forsøkte jeg å forstå delene på mikronivå for å kunne fortolke helheten på makronivå. Dette var utfordrende fordi begge deler krevde mye bakgrunnsteori. En annen utfordring er at forfatteren selv kommer med refleksjoner og fortolkninger om fenomenet som skulle undersøkes. Dette skjer gjennom hele narrasjonen, men gjelder fremfor alt i bokens etterord. For at dette ikke skulle få styre hele avhandlingen, og dermed føre til en for ensidig konklusjon, krevde dette en omfattende studie av annet historisk materiale.⁴⁸

Også ved bruk av historisk metode, er det fare for at funn på mikronivå kan tolkes dithen at det i for stor grad generaliseres på et makronivå. Dermed kan det stilles spørsmål ved om tekstmaterialet er for snevert. Kanskje burde flere bøker vært tatt med i undersøkelsen slik at den hermeneutiske spiral kunne ha gravd dypere og på flere steder. På grunn av oppgavens omfang, måtte det likevel gjøres en begrensning i teori og metodevalg. Metodisk valgte jeg altså å gjøre en teoretisk og hermeneutisk styrt nærlesing av en tekst. Den samme metoden kan, hvis ønskelig, brukes på et større tekstmateriale ved senere forskning.

⁴⁸ På grunn av oppgavens omfang har dette vært sekundærkilder skrevet av etablerte norske historikere.

3 Teori

Innledningsvis vil jeg presentere narrativ teori. Deretter vil jeg se på begrepet taushet. Siden hovedkilden til forfatteren er minner, vil oppfatninger og teorier tilknyttet minnestudier også være sentrale. Til slutt vil jeg gjør rede for teori tilknyttet historisk metode og kontekst.

3.1 Narrativ analyse

Narrativ analyse kan brukes til å diskutere «sentrale spørsmål om menneskeleg kommunikasjon og formidling, og den undersøker dessutan vilkåra for og innholdet i slik narrativ formidling.»⁴⁹ Narrativ analyse er tett knyttet til moderne litteraturforskning, men er samtidig anvendelig på en rekke felt som på en eller annen måte inneholder fortellinger. Den kan dermed brukes innenfor tradisjonelle fagområder som historie, religionshistorie, teologi med flere, men også innenfor mer moderne fagområder som film.

Jakob Lothe er forfatter, litteraturviter og professor i engelsk litteratur ved UiO. Han har et bredt interessefelt og har utgitt en rekke bøker, samt en mengde vitenskapelige publikasjoner. I denne oppgaven er det hans forskning på narrativ teori og analyse, samt Holocaust og minnestudier som er relevant.

Lothe forklarer i boken *Fiksjon og film* om narrativ teori og hvordan denne kan brukes for å analysere fiksjon og film. Lothes modell er først og fremst tilpasset det han kaller fiksjon, som er «ei litterær prosaforteljing som er oppdikta eller oppfunnen.»⁵⁰ Det kan derfor være utfordrende å bruke denne modellen på en bok som er en blanding av en selvbiografi og erindringsbok. Likevel kan deler av Lothes modell egne seg i denne sammenhengen. Når Levin skriver om moren og hennes liv, er ikke dette fiksjon. Likevel har fortellingen mange av de samme narrative trekkene Lothe omtaler i sin bok.

Basert på den narrative teorien fra Gérard Genettes bok, oversatt til engelsk med tittelen *Narrative Discourse*,⁵¹ deler Lothe en fortelling inn i *diskurs*, *historie* og *narrasjon*. *Diskursen*

⁴⁹ Lothe 2008: 5

⁵⁰ Lothe 2008: 15

⁵¹ Boken er den del av et større verk som ble skrevet av den franske litteraturteoretikeren Gérard Genette i 1980. Den engelske oversettelsen *Narrative Discourse* regnes som en klassiker i internasjonal narrativ teori.

er den konkrete teksten vi leser: «den skrivne presentasjonen eller framstillinga».⁵² *Historien* er «innhaldet abstrahert frå eller løfta ut av diskursen og ordna kronologisk»,⁵³ altså et sammendrag av handlingen. *Narrasjonen* er «korleis ein tekst blir skriven og kommunisert».⁵⁴ Det er det siste, det å studere hvordan en tekst er «skriven og kommunisert» som danner hovedgrunnlaget for narrativ analyse. I narrativ analyse hender det at diskurs og narrasjon behandles under ett. Litteraturviter Gaasland gjør dette i boken *Fortellerens hemmeligheter*. Han refererer til både Génettes og Lothe og utdyper her fortellerhandlingen i en tekst. Jeg vil bruke noen av Gaaslands begreper, men velger likevel å holde meg til Lothes tredeling av narrativ tekst.

3.2 Taushet

Nitten år før Levin gav ut boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* skrev hun en artikkel med tittelen «Taushetens tale». Året før hadde Levin blitt ansatt som professor ved Høgskolen i Oslo. Stillingen var knyttet til området sosialt arbeid. Året etter ble Levin styremedlem i det nyopprettede HL-senteret og involvert i forarbeidet til den permanente utstillingen der. Det var i forbindelse med dette hun skrev artikkelen «Taushetens tale» som ble trykket i *Nytt Norsk Tidsskrift*.

I artikkelen skriver Irene Levin om Holocaust ut fra et sosiologisk perspektiv. Hun hevder at historier og forskning om Holocaust for det meste har dreid seg om hva som skjedde i leirene fortalt av dem som overlevde. Hun vil supplere dette ved å se på en annen gruppe overlevende – de som overlevde fordi de flyktet til Sverige. Denne gruppen hadde vært taus både i norsk etterkrigshistorie og i det offentlige rom. Levin ønsker å undersøke denne gruppens taushet.

Levin bruker i hovedsak to kilder. Hun intervjuer femten menn og kvinner i alderen 75-95 år. Noen er overlevende fra leirene, mens majoriteten av dem er overlevende fra Sverige. I tillegg bruker hun egne erfaringer, da hun selv er vokst opp i «et miljø av overlevende».⁵⁵

Levin skriver her at taushet kan defineres på ulike måter. Hun viser til forskere som den svenske historikeren Eva Österberg og den amerikanske antropologen Edward T. Hall som omtaler

⁵² Lothe 2008: 16

⁵³ Lothe 2008: 17

⁵⁴ Lothe 2008: 17

⁵⁵ Levin 2001: 372

taushet som et kulturelt fenomen. Den franske filosofen Michel Foucault mente at taushet og tale hang sammen, og begge deler inneholdt et element av makt. Taushet og tale blir da «meningsbærende, kulturelle og sosiale uttrykk»⁵⁶ som settes inn og forstås i en kontekst. Med den kulturelle tausheten som bakteppe, føyer Levin til et sosiologisk aspekt. Tausheten blant norske jøder omtaler hun som «taushet for å unngå ubehagelige tanker».⁵⁷ Hvis tausheten brytes, blir hendelsene en sosial realitet og svært ubehagelige følelser kan komme til overflaten.

I 2013 er Levin medredaktør i boken *The Holocaust as Active Memory*.⁵⁸ Sammen med Marie Louise Seeberg⁵⁹ og Claudia Lenz⁶⁰ bruker de metaforen elefanten i rommet om Holocaust. Elefanten i rommet er “any object or matter of which everyone is definitely aware, yet no one is willing to publicly acknowledge”. De stiller spørsmål om hva som trigger elefanten til å vokse, men også om elefanten vil forsvinne hvis den faktisk snakkes om. De hevder at “Holocaust has been, and to some extent still is, such an invisible elephant shaping personal lives, relationships and processes by its very real but unapproachable, presence”.⁶¹ De stiller spørsmål om og hva som skjer hvis tausheten brytes og ulike minner av Holocaust kommer frem.

Senere i boken utyper Levin dette i kapittelet “The Social Phenomeon of Silence». Her bruker hun riktignok ikke metaforen om elefanten, men diskuterer taushet som sosialt fenomen. Det er mye fra «Taushetens tale» vi kan finne igjen i denne artikkelen. Her trekker Levin frem to typer av taushet, taushet knyttet til “ordinary life events and in extraordinary events”⁶². Tausheten i hverdagen sammenligner hun med en ubevisst taushet. Hun sammenligner det med å lære seg gangetabellen. Når den er pugget og innlært, blir den ikke lenger snakket om. Det er en lært taushet som blir en slags grunnleggende ferdighet uten at man er seg tausheten bevisst.

⁵⁶ Levin 2001: 374

⁵⁷ Levin 2001: 374

⁵⁸ Seeberg, Levin & Lenz 2013: 1

⁵⁹ Seeberg er sosialantropolog og forskningsleder ved NOVA, OsloMet.

⁶⁰ Lenz er professor i statsvitenskap. Hun er ansatt ved MF og forsker blant annet på minnekultur, historiebevissthet og gruppefiendtlighet. For tiden er hun også engasjert i et forskningsprosjekt ved HL-senteret som omhandler norske ungdommers handlinger mot muslimer og jøder.

⁶¹ Seeberg, Levin & Lenz 2013: 1

⁶² Levin 2013: 196

Tausheten knyttet til ekstraordinære hendelser ligner mer på den sosiale tausheten hun beskriver i «Taushetens tale». Det er en bevisst taushet - en taushet for å unngå ubehagelige tanker. Samtidig hevder hun at denne tausheten innehar en slags makt. Det å bryte den kan være skummelt fordi man ikke vet hva som vil komme ut. Om den brytes, kan den heller ikke gjenopprettes. Levin sammenligner det med en homofil som kommer ut av skapet. Når man har kommet ut av skapet, kan man ikke gå inn igjen. Ved å brytes blir tausheten et sosialt fenomen. De individuelle minnene og følelsene knyttet til disse, kan ikke lenger kontrolleres.

Jeg velger å bruke taushetsbegrepene definert av Levin som teorigrunnlag i denne oppgaven. Dette fordi Levin selv er en akademisk autoritet, og fordi publikasjonene hennes bærer preg at et grundig forarbeid om taushet som fenomen.

3.3 Minnestudier

Interessen for menneskets tanker og minner har røtter helt tilbake til antikken,⁶³ men minnestudier som vitenskapelig disiplin vokste frem på starten av 1920-tallet. Sosiologen Maurice Halbwach⁶⁴ var en første som undersøkte minnet som en sosial struktur. Han hevdet at minnet kun eksisterte i en sosial form og at «nutiden og den sociale kontekst er utgangspunktet for alle erindringsprosesser»⁶⁵. Halbwach var den som først brukte termen «collective memory»⁶⁶ og regnes som «the founding father of cultural memory studies».⁶⁷

Det tyske ekteparet Jan og Alida Assmann viderefører og videreutvikler Halbwachs teorier. De innfører begrepene *communicative memory* og *cultural memory*.⁶⁸ *Communicative memory* forklares som minner fra fortiden som blir bearbeidet og gjenfortalt fra noen som har opplevd dem. Dette er minner som gjennom «everyday interaction and communication»⁶⁹ blir overlevert innenfor en familie eller gruppe. Minnene er dermed ikke institusjonalisert, men derimot formbare og foranderlig ifølge J.Assmann. Han hevder at *communicative memory* dermed har

⁶³ Filosofer som Homer, Platon og Aristoteles var opptatt av dette. Les mer i Erl 2011 kap.2 om historien bak minnestudier.

⁶⁴ Maurice Halbwach (1877-1945) var en fransk sosiolog. Han var elev av de kjente franske filosofene og sosiologene Henri Bergson og Emile Durkheim.

⁶⁵ Warring 1996: 210

⁶⁶ J. Assmann 2010: 109

⁶⁷ Erl 2011: 7

⁶⁸ J. Assmann 2011: 209

⁶⁹ J. Assmann, 2010: 111

en tidsbegrensning på rundt 80 år.⁷⁰ Når øyevitner forsvinner er samfunnet avhengig av *cultural memory* som han definerer som: “Cultural memory is a kind of institution. It is exteriorized, objectified, and stored away in symbolic forms that, unlike the sounds of words or the sight of gestures, are stable and situation-transcendent”⁷¹

A. Assmann mener institusjonaliserte kulturelle minner fungerer som et slags bindeledd mellom de døde, de levende og de som ennå ikke har blitt født. Dermed trenger ikke hver generasjon å forme et nytt kulturelt minne «because they are standing on the shoulders of giants whose knowledge they can reuse and reinterpret».⁷² Hun utdyper dette med å forklare to komponenter hun mener ligger til grunn for den kulturelle hukommelsen – *canon* og *archive*.⁷³ Kanon er et begrep som knyttes til religionshistorie og brukes om tekster innenfor en religion som regnes som autoritative tekster, altså tekster som utgjør kanon.⁷⁴ På samme måte som religioner, har kulturer gjennomført en kanoniseringsprosess, *santification*. Dermed er det visse tekster, personer, steder, monumenter, historier og myter som inntar sin plass som autoriteter i en kultur. Disse blir til stadighet «circulated and communicated in ever-new presentations and performances»⁷⁵ og blir dermed den aktive delen av et kulturelt minne.

Mens den aktive delen av et kulturelt minne ofte krever oppmerksomhet, er det annerledes med den passive delen av et kulturelt minne, *archive*. Arkiver er også en viktig del av den kulturelle arven, men de kan benyttes til ulike formål. A. Assmann trekker her frem politiske og historiske arkiv. De kan i forskjellige situasjoner og til ulike tider, brukes til å styrke eller svekke kanon. Det samme kan skje når nye arkiver blir oppdaget eller gamle arkiver blir gjenåpnet. *Archive* kan dermed beskrives “as a space that is located on the border between forgetting and remembering, its material is preserved in a state of latency, in a space of intermediary storage.”⁷⁶

Ekteparet Assmann er fortsatt autoriteter innenfor minnestudier. De fleste som forsker på minnestudier, særlig i Europa, refererer til stadighet til de to. Begreper som det *individuelle* og

⁷⁰ J. Assmann, 2010: 111

⁷¹ J. Assmann, 2001: 110

⁷² A. Assmann, 2010: 97

⁷³ A. Assmann, 2010: 99

⁷⁴ Ordet kommer fra gresk og betyr rettesnor. Den kristne kanon ble samlet på 300-tallet.

⁷⁵ Assmann, 2010: 100

⁷⁶ A. Assmann 2010: 103

det *kommunikative* minnet, *kanon* og *arkiv* og ikke minst *det kulturelle minnet* er i dag etablerte begreper innen minneforskning. Like etablert er grunntanken om at menneskets minne påvirkes av den sosiale konteksten.

Moderne minneforskning konsentrerer seg fortsatt om hvordan samfunnet forholder seg til fortiden og hvordan kulturelle minner skapes. I boken *memory in culture*⁷⁷ skriver den tyske professoren Astrid Erll at minneforskning som teoretisk disiplin i dag berører mange felt. Det er dermed et slags tverrfaglig forskningsområde både nasjonalt og internasjonalt. Her nevner hun, blant flere, sosiologi, filosofi, psykologi, historie, religionshistorie og litteraturhistorie. Erll legger også vekt på hvordan det kulturelle minnet formes av mediering. Mediering er at minner som fortellinger presenteres gjennom ulike medier. Det kan være medier som bøker, fotografier, filmer, tv-produksjoner, internett med flere.

Professor Unni Langås⁷⁸ trekker også frem mediering og dens betydning for minner. Langås forsker på litterære minnestudier i Norge og har nylig gitt ut boken *Krigsminner i samtidslitteraturen*.⁷⁹ Her ser hun på hvordan litterære tekster utgitt i Norge mellom 2001-2021, fremstiller andre verdenskrig.

Det er ikke tilfeldig at den eldste teksten Langås omtaler i *Krigsminner i samtidslitteraturen* er fra 2001. I boken *memory in culture* skriver Erll at interessen for minnestudier fikk et voldsomt oppsving fra slutten av 1990- tallet, noe som har vedvart frem til i dag. Hun mener hovedårsaken til dette er andre verdenskrig og Holocaust. Førstegenerasjonen, øyevitnene, begynte ved årtusenskiftet å forsvinne. Det var andregenerasjonen som da måtte føre minnene videre, og dette ble gjort. Det skulle vise seg at tidsavstanden til andre verdenskrig hverken førte til mindre interesse for hendelsene, eller gjorde fortellingene «less colorful».⁸⁰ Det samme skjedde både innenfor forskningsmiljøene og i samfunnet generelt. Alida Assmann sammenfatter denne tendensen med; “The more distant Auschwitz becomes, the closer this event and the memory of this crime comes to us”.⁸¹

⁷⁷ Erll 2011

⁷⁸ Unni Langås er professor i nordisk litteraturvitenskap ved Universitetet i Agder.

⁷⁹ Langås 2023

⁸⁰ A. Assmann 2011: 5

⁸¹ A. Assmann 2011: 5

I *Krigsminner i samtidslitteraturen* blir krigens traumer ført i pennen av andre eller tredje generasjon. Selv om forfatterne ikke opplevde krigen selv, spiller det fortsatt en rolle i dag. Langås trekker frem to grupper som fortsatt er sterkt knyttet til krigen på en problematisk måte; etterkommerne av ofrene og etterkommerne av gjerningsmennene. De har opplevd å arve tidligere generasjoners traumer; «en transgenerasjonell overføring av traumatisk kunnskap og erfaring».⁸² I likhet med Levin, uttrykker flere av disse etterkommerne at de har båret med seg en taus arv som likevel har blitt en del av deres identitet.

Andre- og tredjegerasjon forteller om en krig de selv ikke har opplevd og lener seg på det som er skrevet før. Langås mener at det påfallende hvor lik struktur og fortellermønstre disse fortellingene har med tidligere krigslitteratur. Dette mener hun henger sammen med hvor støtt det norske grunnfortellingen om krigen står og hvordan heltemytene fortsatt spiller en sentral rolle i disse. Ved å studere litteraturen i *etterminnetiden*⁸³ vi befinner oss i, kan vi se hva som blir husket og hva som blir glemt, og dermed hvordan samfunnet vårt forholder seg til fortiden.

Langås deler *det kulturelle minnet* i to nivåer som er gjensidig avhengig av hverandre: *individuell minne* og *kollektivt minne*. Det individuelle minnet er forankret i individets hukommelse. Individets hukommelse er i en kontinuerlig prosess mellom å huske og glemme. Denne kontinuerlige prosessen påvirkes av den sosiale konteksten rundt individet. Det individuelle minnet vokser altså ut av en sosial kontekst. En sosial kontekst som også påvirker det kollektive minnet.

Det kollektive minnet representerer en liten eller stor gruppe mennesker. Jo flere som kjenner tilhørighet til det kollektive minnet, desto større kraft vil dette minnet få. Til slutt kan et kollektivt minne representere en hel kultur eller nasjon. Det kollektive minnet dominerer dermed både den private og den offentlige sfære og krever en større plass enn det individuelle minnet. Like fullt består det kollektive minnet av individuelle minner. Det individuelle minnet kan dermed supplere, men også utfordre det kollektive minnet som videre kan supplere eller utfordre det kulturelle minnet. Langås mener at en viktig faktor for at dette kan inntreffe, er nettopp mediering. Ved mediering kan kollektive minner repeteres, men også endres. Medierte

⁸² Langås 2023: 21

⁸³ Når Langås refererer til de som skriver med et etterminneperspektiv, referer hun til de som har foreldre eller besteforeldre med krigserfaring, eller de som har inntatt en posisjon som fortolkere av denne typen minner.

fortellinger, slik som boken *Vi snakket ikke om det. Mor, jeg og tausheten* spiller derfor en rolle «ikke bare som passive formidlere av minner, men også som aktive deltakere i forståelsen og tolkningen av fortiden». ⁸⁴

3.4 Mikrohistorie og makrohistorie

Minner om historiske hendelser er en viktig del av en nasjons kulturelle minne. Mens minneforskning er opptatt av hvordan samtiden forholder seg til historien, er historieforskning interessert i hva som skjedde. Det å skulle rekonstruere fortiden er krevende fordi «fortida er ikke hva den en gang var». ⁸⁵ Historier om fortiden er ikke statiske. I boken *Fortida er ikke hva den en gang var* legger Knut Kjeldstadli vekt på teksttolking som en kvalitativ tilnærming til historieforskning. Ifølge Kjeldstadli finnes det ulike tilnærminger:

Enten kan vi først nytte et stort kvantitativt materiale, der vi finne noen spennende regelmessigheter. For å forstå dem nærmere velger vi et sett representativt eksempel som vi borer oss dypt ned i. Eller vi kan begynne med en dybdestudie, finne fram til en mekanisme som synes interessant, og deretter trekke inn et større materiale for å se hvor utbredt fenomenet kan ha vært. (86)

Ved en slik dybdestudie anbefales bruken av en hermeneutisk spiral - «en fram – og tilbakekopling». ⁸⁷ Det vil kunne øke tolkningens dybde og innsikt.

Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten handler om Levins familiehistorie som forfatteren setter inn i en større historisk kontekst. Boken kan brukes som en kilde til å undersøke en norsk-jødisk familiehistorie, *dybdestudie*, sett fra et mikroperspektiv. Denne familiehistorien kan puttes inn og sammenlignes med *et større materiale* sett fra et makroperspektiv. Teorien brukt for å undersøke makronivået er bøker skrevet av etablerte historikere. Disse er alle nevnt i oppgavens innledning.

⁸⁴ Langås 2023: 18

⁸⁵ Kjeldstadli 2010

⁸⁶ Kjeldstadli 2010: 183

⁸⁷ Kjeldstadli 2010: 124

4 Analyse og diskusjon

Hovedgrunnlaget for hele analysen er *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Parallelt med tekstanalysen, brukes den hermeneutiske spiralen til å kombinere mikronivå og makronivå. I denne prosessen oppstår det nye spørsmål som skaper rom for diskusjon. Jeg har derfor valgt å kalle kapittelet analyse og diskusjon. Jeg starter med narrativanalyse før jeg med hovedvekt på taushet og minner diskuterer funn på mikronivå og makronivå.

4.1 Narrativ analyse

Etter Lothes modell, deler jeg den narrative analysen i *diskurs*, *historie* og *narrasjon*. Jeg vil kort se på *diskursen* i *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Hvordan er språket og setningsoppbygningen? Hvilke visuelle virkemidler er lagt inn i teksten? Deretter vil jeg gi et sammendrag av *historien*. Til slutt vil jeg se på *narrasjonen*. Hvilke narrative grep er brukt? Her vil jeg legge vekt på fortellerstemme og fortellerposisjonen samt hvordan hovedpersonen fremstilles og utvikler seg gjennom fortellingen.

4.1.1 Diskursen - bokens utforming, språk og setningsoppbygging

Boken er skrevet på norsk, som er forfatterens morsmål. Før forordet er det en dedikasjon til Nicolai, Patrick, Leah, Simon og Mikkel. Boken er delt i fire deler med flere underkapitler. I tillegg til tekst, er det flere bilder. Etter kapitlene følger en liste over alle familiemedlemmene som mistet livet i Holocaust. Så redegjør Levin for metode og takker alle som har hjulpet henne med boken. Til slutt avsluttes boken med en fyldig litteraturliste og referanseliste til alle bokens fotnoter.

Fortellingen i boken er kronologisk. Den er skrevet i fortid, men noen av forfatterens refleksjoner er i nåtid. Setningene følger i hovedsak normen for norsk setningsoppbygging med subjekt, verbal og objekt. Selv om majoriteten av setningene er aktive, veksles det mellom aktive og passive setninger: «Mine besteforeldre på farssiden kom fra Vilna (nå Vilnius). I «Russland» var de fattige og utsatt for undertrykking. Derfor dro de» (17). Tre aktive setninger etterfølges av en passiv: «De var forfulgt, ble plyndret, og pogromene gjorde jødisk liv i landsbyen uholdbart» (17). Det skaper en god variasjon i teksten og gjør den lett å lese. Ofte brukes passive setninger når det settes søkelys på selve hendelsen, eller det er uklart hvem som utfører handlingen.

Språket i boken oppfattes som fortellende, men også akademisk. Det er ikke akademisk på den måten at det er en komplisert skrivestil som henvender seg til en spesiell interessegruppe. Det er et akademisk språk i den forstand at det er presist, informativt og tydelig. Levin skriver om svært traumatiske opplevelser som rammet hennes familie. Likevel oppleves ikke historien som subjektiv eller for personlig. En grunn til dette kan være den sparsomme bruken av adjektiv. Det gjør ikke at språket i boken er fattig eller uten nyanser, men Levin unngår i stor grad ladede adjektiv. Hun forklarer vanskelig temaer på en konsis og nøktern måte uten å bagatellisere; «Min mor var fanget i en historie som var risset inn i henne» (208). Setningen er presis og uten adjektiv, men samtidig beskrivende.

I fortellingen er det mye bruk av personlige pronomen, men setningene har likevel en nøytral tone:

Neste morgen, 26.november 1942, ble min morfar kjørt til transportskipet DS Donau ved Amerikalinjens kai. I alt 529 jødiske menn, kvinner og barn ble sendt ut av landet denne dagen. Etter fire dager i lasterommet om bord på skipet, kom de norske jødene frem til Stettin i datidens Tyskland. Der ble de stuert inn i kuvogner. 1.desember ankom de utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau (97).

Det er sannsynlig at leserne kjenner til denne hendelsen, selv om ikke alle vil kunne koble den til datoen 26.november 1942. Auschwitz-Birkenau er et sted de fleste nordmenn assosierer med grufulle hendelser. Dermed antar leserne fortsettelsen på historien, selv om forfatteren avslutter kapittelet med ordene over. Hvis den historiske konteksten for noen er ukjent, forteller likevel ordvalget *morfar, kvinner og barn, lasterommet, kuvogner og utryddelsesleiren* den dysre historien. Valget av disse substantivene, kombinert med passive verbkonstruksjoner som *ble kjørt, ble sendt* og *ble stuert*, forklarer den hjelpeløse situasjonen de norske jødene befant seg i.

Fortellingen i boken suppleres med bilder. Når det gjelder hendelsene 26.november 1942 virkeliggjøres denne også av et bilde. Det er ikke et bilde fra den dagen,⁸⁸ men et fotografi av tre mennesker som smiler. Det er forfatterens mormor, morfar og oldemor. De to sistnevnte ble sendt med Donau og mistet livet i Auschwitz-Birkenau. Foruten om dette bildet, er det sparsomt

⁸⁸ Det finnes bare ett eneste fotografi fra denne dagen. Det viser en gruppe jøder på kaien i Oslo, med lasteskipet Donau i bakgrunnen.

med visuelle virkemidler i den delen av boken som omhandler tiden fra 9.april 1940 til deportasjonene og flukten til Sverige høsten 1942. Her er det teksten alene som forteller samt, kapitelenes overskrifter som for eksempel: «Da de levende skulle misunne de døde» (41).

I resten av boken er det flere bilder. De fleste bildene er av moren Fanny. Det første bildet er tatt i 1936 og det siste i 2000. Det er også flere bilder av forfatteren, både som barn og voksen. På flere fotografier er mor og datter avbildet sammen. I tillegg til fotografier, er det bilder av morens håndskrevne notater og noen offentlige dokumenter.

4.1.2 Historien

Det Lothe omtaler som historien, er et sammendrag av boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. I likhet med boken, blir sammendraget delt i fire deler.

4.1.2.1 Før krigen

Fanny giftet seg med Herman Raskow i 1936. Det første delen av boken handler om foreldrenes bryllup og liv som nyetablerte i Oslo. Selv om både Fanny og Herman var født i Norge, i henholdsvis 1912 og 1906, hadde ikke familiene deres bodd lenge i Norge. Begge slektene hadde kommet til landet like etter århundreskiftet. De kom fra dagens Litauen som den gang tilhørte Tsar-Russland. I Tsar-Russland hadde forholdene for jødene blitt stadig verre mot slutten av 1800-tallet, og mange valgte derfor å emigrere. Familiene til Fanny og Herman dro til Norge og etablerte seg i Oslo.

Fanny og Herman flyttet fra Grünerløkka til vestkanten. Der hadde de allerede før bryllupet åpnet sin egen butikk «Sol trikotasje A/S, i leide lokaler i Hegdehaugsveien 26» (23). Det nygifte paret hadde lange arbeidsdager i butikken. Fritiden tilbrakte de ute i norsk natur eller sammen med familie og venner. Fanny og Herman var en del av den norske middelklassen, men beholdt samtidig sine jødiske tradisjoner.

Som mange norske jøder, leste paret det jødiske månedsbladet *Hatikwoh*⁸⁹. Mot slutten av 1930-tallet ble artiklene i bladet gradvis med alvorlig. De dreide seg i stadig større grad om hendelser utenfor Norge, og om situasjonen til Europas jøder. Mars 1938 annekterte Hitler

⁸⁹ Bladet ble utgitt i årene mellom 1929 og 1939. Harry Koritzinsky fra Det Mosaiske Trossamfund i Oslo var redaktør.

Østerrike, og jødene i landet ble utsatt for en minst like grufull behandling som de tyske jødene. Det samme skjedde med de polske jødene etter at Tyskland angrep og okkuperte landet høsten 1939. I likhet med andre nordmenn, var de norske jødene rystet over situasjonen på kontinentet, men samtidig lykkelig over å bo i et trygt og fritt Norge.

4.1.2.2 Under krigen

Neste del av boken er *Under krigen*. Denne delen beskriver det uventede angrepet på Norge 9. april 1945, og kaoset som fulgte i dagene derpå. Deretter gjør historien et hopp frem til 1942. Dette året innføres det en rekke forordninger som forverrer de norske jødenes situasjon, før det hele ender med den store jødedeportasjonen 26. november 1942.

Det er under krigen at Fanny fødte datteren Irene. Irene ble født i Sverige dit Fanny og Herman klarte å flykte sammen. Tilfeldigheter gjorde at noen flyktet og noen ble. Fannys to søsken og moren Dora kom seg også til Sverige. Det gjorde ikke faren Rubin. Denne delen av boken forteller om disse hendelsene og hva som skjedde i forkant av flukten, under flukten og etter flukten.

Det var etter ankomsten til Sverige at Fanny hadde en skjellsettende drøm. Det var en drøm om faren som skal komme til å følge henne hele livet. Etter at Fanny snakket med to venninner om drømmen, fortalte de at faren Rubin hadde blitt sendt med båt fra Oslo. Fanny fryktet det verste, men det var først etter krigen hun fikk bekreftet at faren var en av 773 norske jøder som omkom i det norske Holocaust.

4.1.2.3 Etter krigen

Både svenskene og de norske flyktningene i Sverige feiret frigjøringen av Norge, men for de norske jødene var gleden blandet med usikkerhet og sorg. Fanny og Herman hørte fra Norge hvordan hverdagen kom tilbake. Etter frigjøringen 8. mai 1945, gikk det ikke mange dager før en fri presse utgav norske aviser. I midten av mai trykte *Aftenposten* og *Dagbladet* artikler med dystre spekulasjoner rundt hva som kunne ha skjedd med de norske jødene. Da noen få overlevende fra leirene kom tilbake i slutten av mai, forsvant det siste håpet. Fanny innså at faren var død. Senere beregninger viser at 53 prosent (135) av den norske jødiske befolkningen ble drept under andre verdenskrig. Fannys far var en av dem.

Etter krigen omhandler så hjemkomsten til Norge og etterkrigstiden. Fanny, Herman og Irene vendte hjem til Oslo 20.juni 1945. De kom til et Norge i lykkerus, men oppdaget raskt at de selv hadde mistet alt. «Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer»⁹⁰ ble opprettet kort etter krigens slutt. De skulle hjelpe alle nordmenn med å få tilbake det som urettmessig var blitt tatt i fra dem under okkupasjonen. Gjennom full tilgang til Likvidasjonsstyrets⁹¹ arkiver, ble det avdekket hvordan etaten hadde operert. Likvidasjonsstyret hadde, med sine svært effektive bobestyrere, hatt en særskilt interesse av å konfiskere alt de kom over av jødisk eiendom og jødiske eiendeler. Arkivert avdekker detaljer om hvordan en statelig etat planla og gjennomførte den økonomiske likvideringen av jødene. For å danne seg et bilde at de første etterkrigsårene, brukte Levin arkiver som kilder. Moren skrev få eller ingen notater om disse årene.

Etter krigen handler videre om familiens liv i Oslo i etterkrigstiden. Hun beskriver en etterkrigstid som på mange måter fortonet seg annerledes for hennes jødiske familie enn for det norske majoritetssamfunnet. Levin deler her også egne minner og hendelser fra etterkrigstiden. Disse blandet sammen med morens notater, gir et bilde av hvordan hun og foreldrene opplevde det norske samfunnet i siste halvdel av 1900-tallet. Her reflekterer hun også i hvilken grad disse opplevelsene samsvarer med andre norske jøders opplevelser på samme tid.

4.1.2.4 I taushetens tale - et etterord

I bokens etterord diskuterer Levin hvordan hennes egen familie og andre jødiske familier levde og fortsatt lever med minnene fra Holocaust. Hun trekker frem taushetens plass i egen oppvekst og hvordan hun som voksen begynte å stille spørsmål rundt denne tausheten. Hun forsøker å finne forklaringer til tausheten. Til slutt gjør hun seg noen tanker om moren livslange selvbredelse for faren Rubins død og hvordan Fanny ville ha reagert hvis hun hadde visst at datteren skrev boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*.

⁹⁰ Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer eksisterte fra 1945-1947. De overtok alle arkiver fra Likvidasjonsstyret, og kontoret ble også finansiert av Likvidasjonsstyrets konto.

⁹¹ Likvidasjonsstyret ble opprettet i november 1942. Oppgaven var konfiskere formuer og eiendeler fra personer som var fiendtlig innstilt til okkupasjonsmakten, motstandsfolk og jøder. Gjennomgang av arkivene viser at 10 prosent av de ca.12 000 sakene omhandlet jøder.

4.1.3 Narrasjonen

4.1.3.1 Fortellerstemme og fortellerposisjon

Fortelleren i boken er den samme som forfatteren av boken. Dette får leserne allerede vite i forordet. Det slutter med; «Og det er det jeg skal fortelle om nå» (11). Her understreker fortelleren sin sentrale rolle i narrasjonen. Hun er delvis med i handlingsstrukturen, både som forteller og observatør. Neste kapittel starter med; «Da min mor, Fanny Raskow, giftet seg ...» (17). Her presenteres hovedpersonen. Hun omtales i tredjeperson, men bruken av eiendomsordet «min» understreker fortellerens nære relasjon til hovedpersonen. Dette gjør at leseren oppfatter fortelleren som en autoritet, eller det Lothe kaller for en pålitelig forteller. De samme setningene viser at det er en intern fortellerposisjon der «fortelleren deltar – enten som hovedperson eller biperson/vitne – i den historien som fortelles».⁹² Fortellingen er gjennom øynene til moren, men samtidig blir den sett og forstått gjennom øynene til forfatteren.

Tidlig kommer det frem at fortelleren virker å kjenne til hovedpersonens tanker og følelser: «Hun elsket spenningen med salg og kontakten med kunder» og «Helt fra mor var liten, hadde hun drømt om å bli ekspeditrise» (25). Fortelleren forklarer leseren at hun vet dette på grunn av morens etterlatte papirer. Leserens blir ofte informert om hva fortelleren selv tenker om hendelsene hun beskriver; «Når jeg leser min mors notater om bryllupsfesten, etableringen av butikken og innflyttingen i ny leilighet, slår det meg hvor lys fremtiden må ha fortonet seg i disse årene» (29). Slik følger hele boken den samme fortellerstrategien. En hendelse blir beskrevet, og fortelleren oppgir kildene hun har til denne hendelsen. Ofte settes hendelsen inn i en større sammenheng slik at den personlige refleksjonen også løftes opp på et samfunnsnivå.

Fortellerstemmen er i hovedsak en tredjepersonsforteller, men førstepersonfortellerstemme er til stede gjennom hele boken. Et eksempel fra *Før krigen* er: «Jeg tror mange jøder i mellomkrigstidens Norge følte at de bar på et mer overordnet ansvar» (21). Et annet er fra *Under krigen*: «Når jeg tenker på dette utsagnet i dag, hører jeg det som et oppgitt sukk, hvorfor det tok så lang tid å fatte at de var i den største fare» (69). På tidspunktet handlingen foregår er

⁹² Gaasland 2009: 28

forfatteren ennå ikke født. Fortellerstemme i førsteperson brukes derfor om refleksjoner gjort i nåtiden og hendelser i fortiden.

I *Etter tiden* øker brukeren av førsteperson. Her er fortelleren en mer aktiv biperson i handlingen. Dette skjer gradvis ettersom forfatteren utvikler seg fra barn, «Jeg ante ikke noe om hvordan alt smertet», (148) til ungdom «Mor, far og jeg hadde våre egne koder», (168) og til voksen «Mindre enn et år etter fars død, ble butikken solgt, og jeg gikk igjennom en skilsmisse» (183). Her uttrykker førstepersonfortelleren ikke kun refleksjoner, men i tillegg egne minner som supplerer narrasjonen.

Fortellerens temporale plassering er også et effektivt virkemiddel gjennom hele boken. Morenes historie er fortalt i fortid, i såkalt «etterstilt narrasjon».⁹³ Det samme er forfatterens egne minner. Her brukes alle verbformene gjennomgående i fortid. Når fortellerstemmen er i førsteperson, endres fortellerens temporale plassering. Som all tekst om moren er i fortid, er også fortellernes egne minner i fortid. Derimot er majoriteten av forfatterens refleksjoner i «samtidig narrasjon».⁹⁴ «Mor var på denne tiden seks måneder gravid med meg, men det tror jeg ikke hun tok hensyn til denne morgenen» (64). Her veksles det mellom etterstilt narrasjon og samtidig narrasjon i samme setning.

Ellers dukker ofte refleksjonen opp som egne setninger: «Jeg har fundert mye på hvorfor mor ikke nevnte noe om brevet» (69). Disse innskutte refleksjonene i presens danner en vellykket forbindelse mellom fortid og nåtid. Det samme skjer når det er dialog som gjengis i morens historie. Her bruker forfatteren det Gaasland kaller for dramatisk presens: «Mor fikk klar beskjed: Du må tenke på deg selv nå og Herman + Rolle – så skal vi nok klare pappa – dette må du love» (75). Denne gjentatte vekslingen i fortellerens temporale plassering gjør at det skapes en «følelse av intens nærhet til de begivenheter som utspiller seg» (27).

4.1.3.2 Personer og personenes karakterutvikling

Som nevnt tidligere er boken en biografi. Det vil si at hverken hovedpersonene eller de andre personene i boken fiktive karakterer, men mennesker som har levd. Fanny Raskow ble født i 1912 og døde i 2013. Det er naturlig at en person som lever et så langt liv, har hatt mange

⁹³ Gaasland 2009: 26

⁹⁴ Gaasland 2009: 27

mennesker i livet sitt. Det som ikke er like vanlig, er å miste så mange på så kort tid. På listen over Holocaustofre fra Fannys familie, står det 32 navn. Flere av disse blir omtalt i handlingsforløpet *Før krigen* og *Under krigen*. I *Etter krigen* er disse menneskenes historie over, mens Fanny Raskows historie fortsetter et halvt hundreår til. Likevel er flere av disse menneskene med Fanny hele livet.

Opplevelser som blir til minner, gjør at hovedpersonen endres og utvikles. Det er interessant å se hvilke hendelser Levin trekker frem og hvordan hun mener disse formet moren. Forfatteren legger som sagt stor vekt på morens notater. Dermed har hovedpersonen i boken en innvirkning på egen fortelling, samtidig som den fortelles gjennom datterens øyne. Det er tilfeller det Levin argumenterer for et annet syn en morens. Det er særlig når Fannys selvbebreidelser overtar og farger minnene. Da er ikke minnene i samsvar med virkeligheten.

4.1.3.2.1 Fanny Raskows mange roller

Det meste av boken handler om Fanny Raskow som mor, men vi får også kjennskap til hennes andre roller som datter, kone og mormor. Hun var også en yrkeskvinne, norsk kvinne og jødisk kvinne. Hun var en flyktning og en av de som levde videre etter Holocaust. Da hun lå på det siste, sa hun til datteren at hun ikke ønsket å dø fordi livet hennes hadde vært «et eventyr, nei forresten, et mareritt» (200).

4.1.3.2.2 Før marerittet

Marerittet til moren startet *Under krigen*. Før det levde hun et harmonisk liv i Oslo som kone og yrkeskvinne. Hun var norsk statsborger og hadde etter giftemålet fått etternavnet Raskow som ektemannen Herman. Etternavnet hans var opprinnelig Raskowitz, men da han forlovet seg med Fanny søkte han om navneendring «fordi navnet faller for tungt og vanskelig å uttale i Norge» (23). Dette er et av flere eksempler på hvordan foreldrene til Levin levde som norske jøder. «De hadde endret etternavnet, de snakket språket og tok til seg norske normer og verdier som kjærlighet til norsk natur» (27), men beholdt samtidig den jødiske identiteten. Hjemme hadde moren ansvaret for matlagingen og hun var nøye med å overholde kosherreglene. Paret feiret jødiske høytider med familie og venner. Forfatteren har satt inn flere bilder i fortellingen her. Det er fotografier av brudeparet, foreldrene og storfamilien på ulike utflukter. Når Fanny omtaler livet som et eventyr, var det kanskje denne delen av livet hun tenkte på?

Etter okkupasjonen fikk Fanny og Herman, som andre nordmenn, en annerledes og krevende hverdag. Likevel var hun fortsatt en yrkeskvinne, en kone og en datter som var både norsk og jøde. Fra 1942 ble dette endret. Fra okkupasjonsmakten, og deres støttespillere, fikk Fanny da tildelt kun én rolle og én identitet – jøde. Fannys mareritt var i gang.

4.1.3.2.3 Marerittet, faren og selvbebreidelsen

Problemet var at Fanny, som mange andre, ikke forstod. De merket de innskjerpede tiltakene overfor jødene som «kunngjøringen, rundskrivet og grunnlovsendringen» (48), men de forstod ikke at dette var starten på katastrofen. «Norge skulle bli judenfrei» (49). Selv da ryktene begynte å svirre om at alle jødiske menn skulle tas høsten 1942, forstod de ikke alvorret i situasjonen «Trondheim ja, men Oslo nei» (53), skrev Fanny i sine notater. Fanny skulle resten av sitt liv bebreide seg selv for dette. Flere ganger hørte datteren moren si «Vi burde ha skjønt» (209).

Fannys selvbebreidelse var fremfor alt knyttet til at faren ikke ble reddet. Hun snakket aldri med datteren om dette, men Levin fant flere notater fra moren hvor hun skrev om det. Fanny bebreidet seg selv og trakk frem drømmen som legitimerte skyldfølelsen hun alltid bar med seg. I drømmen hadde hun sett faren på en buss eller et tog. Hun så han gjennom et smalt vindu. Et vindu på kanskje 15-20 cm som ikke kunne åpnes. I drømmen ropte hun:

Pappa, pappa det er meg, vent. Han så meg, men snudde hodet vekk; han smilte ikke eller vinket, presis som han var skuffet over meg. Hun løp etter og ropte så høyt hun kunne: Pappa, pappa. Hun løp og vinket, var helt sikker på at han hadde hørt henne, men han snudde ikke hodet. Det var så rart, avsluttet hun (102).

Det at faren hadde vendt hodet bort tok Fanny som et tegn på at det var hennes feil: «Hun hadde vært pappas jente, og hun hadde ikke reddet han» (103). Rubin døde da Fanny var rundt 30 år⁹⁵ og gravid med datteren.

Første gang Rubin nevnes er i et minne fra Fannys barndom. Det er et minne om hvordan hun og faren pleide å leke; «Han var skipsmegler Jokumsen som ringte og bestilte fem kilo

⁹⁵ Dødsdatoen til Rubin Pinkowitz er usikker. Han døde i Auschwitz i desember 1942 eller januar 1943.

poteter. Og hun svarte på liksom-telefonen med hånden til øret» (25). Fanny hadde et tett forhold til faren og uttrykker flere ganger hvor omsorgsfull han var som pappa. Leserne blir først og fremst kjent med Rubin gjennom morens notater, mens hans historie underbygges også av undersøkelser Levin har gjort i arkiver og gjennom samtaler hun har hatt med historikere.

I tillegg til morens drøm i Sverige, trekker Levin frem en annen hendelse som økte morens selvbekredning. Dette hendelsen skjedde etter krigen. Fanny hadde fått en diamantring av faren. En dag på jobb la hun den fra seg i den skuff, og ble frastjålet ringen. Fanny bekrednet seg selv i den grad at hun ble syk og sengeliggende. Levin skriver at det var som om faren døde på nytt. Moren la all skyld på seg selv. Hun omdefinerte hele hendelsen «raskt fra et tyveri til å handle om krigen og hennes svik» (154).

Da Fanny, i en alder av 96 år, flyttet inn på Jødisk Bo- og Seniorsenter, hadde hun med seg et fotografi av faren. Det var innrammet i en sølvramme som hadde vært den dyreste i butikken. Til en pleier forklarte hun: «Dette er verdens snilleste pappa og jeg greide ikke å redde ham» (192). I rollen som sin fars datter hadde Fanny sviktet.

Hele handlingsgangen i boken er knyttet til morens eviglange selvbekredning. Farens deportasjon og hennes samtidige drøm, er klimakset i narrasjonen. Det er «det dramatiske høydepunktet i den hendelsesrekke som er bygd opp i de forutgående fasene».⁹⁶ Flukten til Sverige er også en del av dette klimakset. Hendelsene skjer parallelt og er innvevd i hverandre. Begge deler utgjør en vending i narrasjonen. Utfallet av hendelsene er derimot dramatisk forskjellige, og hovedpersonen i boken kan aldri forsone seg med det. Drømmen påvirker resten av hennes livsfortelling i langt større grad enn flukten til Sverige.

4.1.3.2.4 «Gud hadde noe annet å gjøre i den tiden»

Ifølge Levin er ikke morens selvbekredning forankret i virkeligheten. Hun inntok ikke den tildelte rollen som passiv jøde – en som bare lot allting skje. Da ryktene om en forestående arrestasjon av jøder begynte å svirre, var det, som Fanny selv skrev, vanskelig å forstå. Hun

⁹⁶ Gaasland 2009: 53

reagerte med både fortvilelse og vantro. Hva var i gjære? Hvem kunne man stole? Hvem kunne hjelpe? Her beskrives det en dyp redsel, men ingen handlingslammelse eller passivitet.

Levin skildrer moren og mormorens desperate kamp for å finne et skjulested eller fluktvei for sine menn, samtidig som «Statspolitiet arbeidet på spreng for å få jødene deportert ut av landet» (91). Det var et usynlig kappløp som de jødiske kvinnene ikke visste når eller hvor startet, og enda mindre når eller hvor sluttet. Faren ble innlagt på sykehus. Det ble ansett for det tryggeste stedet så lenge det ikke fantes sikkert gjemmedest eller fluktvei. De visste ikke at det norske statspolitiet skulle bryte alle krigens regler, og dermed arrestere sivile innlagt på sykehus. Dette skjedde 25.oktober 1942. Det var tilfeldigheter og ikke passivitet som gjorde at noen ble tatt og noen kom seg unna.

Også etter flukten til Sverige fremstilles moren som en handlekraftig kvinne. Både når det gjaldt søknad om oppholdstillatelse, bosted og arbeidsforhold. Levin sammenfatter dette med: «Mor ordnet opp igjen» (102). Fanny tok ansvar både for seg selv og andre familiemedlemmer selv om hun hadde hjertetrøbbel, var gravid og levde i en konstant frykt for hva som hadde hendt med de som ikke hadde lyktes å flykte. Omtrent et år etter deportasjonen, hørte hun en tale på radioen som bekreftet frykten for at det verste hadde hendt. «Stemmen fra London» (120) fortalte hvordan nazistene hadde slaktet ned den jødiske befolkningen. «Hun satte i et hyl så høyt at en nabo to etasjer over kom ned og spurte hva som hadde hendt» (121). I notatene skrev moren: «Gud hadde noe annet å gjøre i denne tiden» (122).

Hva hun mente med den setningen, står det ikke noe om. Så Gud en annen vei fordi han ikke var sterk nok til å stoppe de onde kreftene bak Holocaust? Når ikke en gang Gud maktet, hvordan kunne Fanny ha forhindret alt det vonde? Kunne en slik tanke ha fjernet noe av selvbepreidelsen? Eller hadde Fanny mistet tilliten til Gud? Mente hun at Gud hadde sett bort med vilje og sviktet menneskene? Tvilte hun på en Gud som krevde så mye av sitt folk, men som lot være å beskytte dem da de trengte det som mest? Gjennom hele narrasjonen får vi inntrykk av at moren er stolt av å være jøde, men vi får vite lite om hennes personlige tro. Uansett ser det ikke ut til at en eventuell tro gav henne mindre skyldfølelse. Kanskje tok hun et personlig oppgjør med Gud den dagen, eller kanskje trengte hun bare å bryte noen av hans lover. Hva enn grunnen var, sluttet Fanny fra da av å overholde kosherreglene.

4.1.3.2.5 Mor og datter

Irene Levin ble født 11.februar 1943. Det vil si at Fanny var gravid og fødte Irene da hennes liv var på det mest dramatiske. Med tanke på den enorme psykiske og fysiske belastningen moren hadde vært utsatt for, var den ingen selvfølge at hun skulle klare å bære frem og føde et friskt barn. Overfor datteren la ikke Fanny skjul på omstendighetene rundt fødselen, og om dette skriver Levin:

Andre mødre forteller om den store lykken det er å føde sitt første barn. For mor var det ikke sånn. For henne var det kun tale om smerte og ydmykelse. At hun nettopp hadde unnsuppet jødeforfølgelsene i Norge, klarte hun ikke å glede seg over akkurat nå. Heller ikke at hun hadde reddet meg og seg selv. Følelsen av å ha sviktet, som i drømmen brant seg inn i henne og aldri slapp taket. Å føde er smertefullt for alle. For mor handlet det om noe i tillegg. Hun var ikke til stede i det som skjedde, men i det som hadde skjedd (106).

Til tross for sorg og selvbebreidelse, fant Fanny seg til rette i rollen som mor. Hun hadde sin ektemann, sine søsken, sin mor og en god venninne hun var mye sammen med i tiden i Sverige.

Forfatteren selv har ingen minner fra tiden i Sverige, men erindrer oppveksten i Norge. Det var travle hverdager med to arbeidende foreldre. Fritiden ble tilbrakt med moren og faren ute i norsk natur, eller sammen med venner. Familielivet var todelt, «det vanlige norske og det jødiske» (171). Hverdagene lignet hverdagene til enhver norsk familie. Det jødiske var først og fremst knyttet til de jødiske helligdagene som ble feiret i synagogen i Bergstien eller hjemme. Moren videreførte den jødiske kulturen, men var ikke opptatt av å følge de jødiske reglene.

Mens moren var utadvendt og sosial, beskriver Levin faren sin som mer innadvendt. Han var den som var pådriveren for skigåing og fotturer. Han var en varm familiefar som var stolt av kone og barn. De tre hadde et sterkt familieband seg imellom. Da Levin var ungdom, måtte moren gjennomgå en alvorlig hjerteoperasjon. «Om det var mors sykdom eller krigsopplevelsene som bandt vår lille kjernefamilie samme, vet jeg ikke» (168). Til tross for en manglende åpenhet rundt noen temaer, gir Levin uttrykk for at hun hadde et nært forhold til begge foreldrene. Da faren brått døde etter kort tids sykdom i 1974, var dette et sjokk for både Fanny og Irene.

Selv om mor-datter forholdet fremstår som godt gjennom hele narrasjonen, kunne Levin «på døtres vis» (184) være litt irritert på moren. Likevel kunne datteren alltid regne med morens støtte. Levin trekker særlig frem ett eksempel som understreker dette. Levin gjennomgikk en skilsmisse og ble alenemor. Noen medlemmer fra den jødiske menigheten bebreidet Levin for å ha havnet i den situasjonen. Da sa Fanny: «Hva du enn gjør, støtter jeg deg» (184). Det var ingen tvil om morens lojalitet overfor datteren gikk foran menigheten og jødiske regler. Fanny prioriterte datteren først.

Dette bevisste valget om alltid å sette familien først, gjaldt også datterens to barn. Hun stilte opp og støttet opp om barnebarna i enhver situasjon. De opplevde mormoren som glad, oppfinnsom og lite selvhøytidelig. «Mine barn så henne aldri lei seg eller nedfor – hun var alltid i godt humør» (183).

Fanny blir fremstilt som en sterk og handlekraftig kvinne. Det samme karaktertrekket finner vi hos moren hennes Dora, som blir nevnt flere ganger i boken. Dora havnet, i likhet med de tre barna sine, i Sverige. Før flukten hadde de jødiske kvinnen delt ansvaret for mennene mellom seg. Fanny skulle finne en fluktrute til sin ektemann og sin bror Rolle. Dora og Fannys søster Frida skulle få ut faren Rubin. Avgjørelsen om å la Rubin bli på sykehuset, ble tatt fordi Dora og Frida ikke klarte å finne noe gjemmested. De hadde nesten lyktes. Hos en familie sa datteren og kona umiddelbart ja, men mannen i huset sa nei. Etter krigen oppsøkte Dora denne norske familien. «Hun ringte på døren og avleverte sitt budskap: Hvis dere hadde gjemt mannen min i noen dager, hadde han vært i live i dag. Så gikk hun» (152).

Levin husker mormoren som en standhaftig, omsorgsfull og munter mormor. Hun beholdt de jødiske tradisjonene hele livet, og begrunnet det med «es steht» (117) som henspiller til de hellige tekstene. Dora snakket flytende norsk, men slo av og til over til jiddisk, som var hennes morsmål. Hun likte å omgås med andre jøder som hadde opplevd det samme som henne, men de snakket ikke om det som hadde hendt. Når det kom til Rubin Pinkowitz og hans skjebne, opplevde Levin at mormoren var akkurat like taus som moren.

4.1.3.2.6 Et lykkelig mareritt?

Selv om Fanny ble 101 år gammel, ønsket hun ikke å dø. Hvorfor ønsker hun ikke å forlate det livet hun selv betegnet som et mareritt? Fanny utvikler seg gjennom narrasjonen. Karaktertrekk som personlig styrke og en sterk vilje til alltid å kjempe for sine nærmeste, er konstant. Hennes

fysiske helse forbedres, det samme ser ut til å skje med den psykiske helsen. Det er som om Fanny blir stadig muntre utover i boken. Dette er paradoksalt siden selvbeleidelsen på den andre siden, ikke ser ut til å avta.

Det kan virke som det inntrykket vi får gjennom hennes egne notater, er mer alvorlig enn datterens minner om moren. Hadde narrasjonen dermed vært annerledes hvis Fanny selv hadde skrevet sin biografi? Kanskje, men samtidig er majoriteten av morens notater skrevet de første tiårene etter krigen. Antagelig tar sorgen mindre plass senere i livet. Levin selv er overbevisst om at moren mente at hun hadde et godt liv. «Hun gikk ikke rundt som en trist, deprimert gammel dame. Hun var glad og positiv og opptatt av fremtiden» (199). Kanskje utviklet livet hennes seg til et lykkelig mareritt?

Antagelig hadde moren heller aldri utgitt en bok som omhandler Holocaust. Hun så ikke på seg selv som en overlevende. Den benevnelsen fortjente bare de som kom tilbake fra leirene. Hun hadde ikke sett på sin historie som et vitnesbyrd. Hun var en av de heldige. Fanny ønsket i utgangspunktet heller ikke å dele sine opplevelser fra krigen med noen. Hvordan ville hun ha reagert hvis hun visste at det ble skrevet en bok om dette? Levin stiller seg det samme spørsmålet. Hun mener moren hadde vært fornøyd hvis hun visste at pappaen hennes hadde en sentral plass i fortellingen. Det er interessant at Levin er overbevist om at moren hadde respondert positivt på boken hvis hun kjente til den. Særlig med tanke på at datteren bryter morens livslange taushet.

4.2 Taushet og minner

I *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* møter vi som nevnt handlekraftige kvinner. De er ikke passive subjekt, men handlende subjekt som forsøker å påvirke hendelser i eget liv. Samtidig er de tause subjekt som holder sine opplevelser og minner for seg selv. De er tause ikke bare overfor samfunnet, men også overfor sine nærmeste venner og familie. Når oppstår tausheten? Endrer morens taushet seg fra under krigen til etter krigen? Er tausheten knyttet til forholdet mellom mor og datter, eller finnes en lignende taushet i andre jødiske familier? Er det en bevisst eller ubevisst taushet? Hvordan forholder datteren seg selv til denne tausheten?

4.2.1 Taushetenes opphav

Tausheten oppstod tilsynelatende i Sverige: «Alle hadde vært gjennom en flukt, og ingen snakket om den. De pratet heller ikke om de deporterte, selv om de tenkte på dem hele tiden» (115). I «Taushetens tale»⁹⁷ mener Levin at tausheten var et middel for å håndtere de traumene flyktingene hadde vært gjennom og fortsatt levde i. De var tilsynelatende i trygghet, men visste ikke hva som hadde skjedd med de som ble igjen. De befant seg åpenbart i en svært vanskelig situasjon. For å greie hverdagen, ble derfor tausheten total i flyktningssamfunnet og i hjemmet.

Det var ikke bare kvinner som var tause. Levin skriver at alle var tause. Hun viser til at selv ektepar som hadde flyktet på ulike tidspunkt, ikke snakket med hverandre om flukten. Det gjaldt begge kjønn. Det at de ikke delte sine opplevelser med de nærmeste, kan kanskje virke pussig. Kanskje ville vanskelige følelser tilknyttet flukten ha vært lettere å bære om de hadde blitt snakket om? Levin mener at hovedårsaken til dette var tanken på de andre. De som ikke hadde kommet seg unna. Uansett flyktingens traumatiske opplevelser, var deres situasjon langt bedre enn for de som ikke hadde flyktet. Dermed hadde de kanskje en forestilling om at de ikke kunne tildele sin egen lidelse noen form for oppmerksomhet?

Dessuten levde flyktingene med den konstante usikkerheten rundt hva som hadde skjedd med de deporterte. Flyktingenes traumer hadde dermed flere sider. De bar selv på vonde minner. Likevel kunne det de hadde gjennomgått, ikke engang regnes som dramatiske opplevelser sammenlignet med de andre. Hvis ryktene om leirene var sanne, var de deporterte i en situasjon det ikke fantes ord for. Hvordan kunne tausheten da brytes?

Like sterk som frykten for hva som hadde skjedd med de deporterte, var selvbebreidelsen: «Hvorfor handlet jeg ikke annerledes? Kanskje kunne jeg ha reddet flere? Hvorfor er det jeg som er i Sverige og ikke min mor, far eller bror?» (115) Det var en knugende følelse som alltid var til stede. Alle hadde det på samme måte. Hva var meningen med å sette ord på disse følelsene når det kunne føre til at de tunge tankene fikk enda større plass?

Det kan altså se ut som om tausheten oppstod i de norsk-jødiske samfunnene i Sverige. Likevel er det mulig å hevde at den startet allerede før flukten. Levin sier noe om dette i «Taushetens

⁹⁷ Levin 2001

tale». Før 26.november 1942 gikk det rykter som hva som kom til å skje. Flere jøder ble også varslet om de forestående arrestasjonene av kvinner og barn. En kvinne Levin intervjuet beskrev at da varselet kom, var det ingen som sa et ord. Denne tausheten «hadde å gjøre med at de faktisk ikke hadde noe tid å miste; det var rett og slett ingen tid til samtale» (375). Levin skriver at noen så på dette som grunnen til at de overlevde. De var tause, men handlet.

På flyktningruten fra Norge til Sverige var naturlig nok taushet nødvendig. Taushet for å unngå å avsløre planer, snakke med feil mennesker eller tiltrekke seg fiendens oppmerksomhet. Kort oppsummert, en taushet for å lykkes med flukten og bevare livet. Kanskje oppstod tausheten som en slags sjokkreaksjon allerede før flukten? Jødernes situasjon hadde blitt gradvis verre etter okkupasjonen og det var tydelig at de som gruppe var i okkupasjonsmaktens søkelys. Likevel trodde de i det lengste at ingenting ville skje med dem, for «hvordan kunne det skje oss, vi som var norske som noen annen?» (11). Dermed var de opptatt av å holde en lav profil og på ingen måte tiltrekke seg oppmerksomhet. Taushet krever ingen oppmerksomhet. Kanskje tok de også med seg denne type taushet til Sverige? Kombinert med traumene knyttet til flukten og de deporterte, må tausheten dermed ha fått næring. Eller for å bruke metaforen fra boken *Holocaust as Active Memory. The Past in the Present* - elefanten i rommet vokste seg stadig større.

I de jødiske flyktningenes taushet lå det samtidig en styrke. Selv om de ikke snakket om det, visste alle at de bar på en nogenlunde lik historie. De norske jødene besøkte hverandre og feiret 17.mai sammen. De arrangerte også konserter og fotballkamper. Kanskje følte det trygt å tilbringe tid med andre jøder fordi taushetens regler var kjent for alle. I slike sosiale settinger var det ingen som kom til å stille spørsmål om det ingen snakket om. Taushetens rammer var velkjente og trygge. Dermed kunne det også skapes latter og muntre situasjoner. De norske jødene visste likevel at frykten og de vonde tankene var de samme for alle. Det gjorde at «tausheten bidro til samhold og var sterkere enn tale» (115). Dette samsvarer med hvordan Foucault beskriver taushet og dens mulige makt.

Levin husker som sagt ikke selv noe fra tiden i Sverige, men basert på morens notater er moren like taus som de andre norske jødene. Dermed ser det ut til at morens taushet tilhører et større kulturelt og sosiologisk fenomen. Likevel får vi som leserne mer inngående kjennskap til denne taushetens opphav. Hovedårsaken til morens taushet var frykten for sin fars skjebne og tankene

om hva hun kunne ha gjort annerledes for å redde han. Det samme må ha vært tilfelle for Fannys mor Dora. Fanny brukte datteren for å muntre opp moren. Det fungerte, men ellers beskrives moren Dora som en person som bare eksisterte; «Det var som det bare fantes en fortid – ingen nåtid og heller ingen fremtid. Tankene streifet rundt alt det ikke fantes ord for» (116). Når det gjaldt Rubin, var både Fanny og Dora tause. Om dette skrev Fanny noen ufullstendige setninger: «De klarte ikke å få rute før» (...) «Det snakket vi aldri om – Da pappa ble sendt» (10).

For å oppsummere, ser det ut til at tausheten begynte under andre verdenskrig. Taushetens opphav var selvopplevde traumer fra okkupasjonstiden og flukten, redselen for hva som hadde skjedd med de deporterte og en gnagende skyldfølelse for selv å ha overlevd. Alle disse ubehagelige tankene førte til taushet. Jødernes taushet under krigen sammenfaller med Levins definisjon av begrepet – «en taushet for å unngå ubehagelige tanker» (374).

4.2.2 Taushetens endres

Etter krigen forsvant ikke disse ubehagelige tankene, men de endret form. De norsk-jødiske flyktingene kom tilbake til et trygt Norge. Frykten for hva som hadde skjedd med de deporterte ble byttet ut med visshet, en visshet som videreførte traumet. Det jødene satt igjen med fra okkupasjonsårene «var følelser av skyld og skam» (381). Ubehagelige tanker som fortsatt måtte unngås. I artikkelen «Taushetens tale» konkluderer Levin med at jødernes taushet levde videre i etterkrigstiden. En taushet som i overveiende grad var knyttet til skyldfølelse.

Levin påpeker at denne tausheten nødvendigvis ikke bare gjaldt de norske jødene, men at det også var «tidstypisk» (164). Hun begrunner dette med at kunnskapen om traumer som medisinsk tilstand var lav på den tiden. Det at fysiske skader kunne skape traumer, var forståelig. Det at stress og vonde opplevelser også kunne føre til traumer, var det lite søkelys på. Dermed var både diagnosen og behandlingen av krigens psykiske traumer ukjent for allmennheten. Traumene forble under overflaten og av mange håndtert med taushet.

De norske jødene levde med tausheten på samme måte som de hadde gjort i Sverige. De holdt sammen. Alle hadde den samme referanserammen og forstod hverandre. Det tause felleskapet gav trygghet, trøst og gjensidig forståelse. «Alt ble på en eller annen måte knyttet til det som hadde skjedd. Bare indirekte, men for de innvidde var det likevel åpenlyst ettersom katastrofen jo hele tiden var deres referansepunkt» (172). Tausheten skapte derimot ingen stillhet. Når de

møttes i familieselskap eller feiret helligdager sammen, var det en munter stemning: «Alle var gode til å fylle tomrom og passe på å ikke snakke om vanskelige temaer» (172).

Fannys taushet passer inn i dette mønsteret. Basert på hennes notater og datterens inntrykk, endres ikke denne tausheten i særlig grad fra under krigen til etter krigen. Det er vanskelig å si om dette er bevisst eller ikke. I “The Social Phenomenon of Silence” skiller Levin mellom en hverdagstaushet og en taushet knyttet til ekstraordinære hendelser. Den første fremstilles som en ubevisst taushet, den andre som en bevisst taushet. Kanskje går disse formene for taushet etter hvert over i hverandre? Hverdagstausheten ble en grunnleggende ferdighet på lik linje med annen selvfølgelig kunnskap. Samtidig lå minnene fra de ekstraordinære hendelsene alltid under. Disse minnene ble behandlet med taushet.

4.2.3 Tausheten brytes?

Tausheten er ikke noe særegent som bare fantes i familien Raskow. Under oppveksten fornemmet Levin den samme tausheten i storfamilien og i andre jødiske familier. Sett fra det perspektivet er tausheten en del av et større fenomen og ikke knyttet til forholdet mellom mor og datter. På den annen side er det nærliggende å tro taushet er et sårt element i et mor-datter-forhold.

Som barn stilte Levin ingen spørsmål ved taushetens plass i hverdagen. Hun sammenligner det med hvordan et barn lærer morsmålet uten å tenke over det. Krigen var referansepunktet for alt. Hennes lille familie var blant de heldige. De hadde overlevd, selv om ordet overlevende aldri ble brukt. «Det var bare de ytterst få som hadde returnert fra leirene som ble kalt det. Ingenting kunne måle seg med deres lidelser. De hadde vært i helvete og overlevd» (203). Så var det de som aldri kom hjem. De som hadde blitt tilintetgjort. Moren omtalte ofte krigen som den store menneskejakten, men datteren hadde lite kjennskap til hvor hardt denne jakten hadde rammet hennes familie.

På den måten lærte Levin om krigen fra et makrohistorisk perspektiv. Når det gjaldt hennes egen familiehistorie, mikrohistorien, kjente hun bare til bruddstykker. Etter hvert som hun ble eldre, fikk hun ikke disse bruddstykkene til å passe inn i det norske krigsnarrativet. Hun begynte å stille spørsmål, men hvordan kan en livslang taushet brytes? Det Levin oppdaget, var at jødiske familier etter hvert kunne snakke om fortvilelsen og den offentlige versjonen av

Holocaust. Det vanskelige var å åpne opp og sette ord på selvbebreidelsen. Det samme gjaldt hennes egen mor.

Tausheten var fortsatt «en taushet for å unngå ubehagelige tanker», men etter hvert funderte Levin på om det også var andre grunner. Moren sa en gang: «Kan du tenke deg? Nei, det kan du ikke, fordi det går ikke an å tenke seg» (205). Når man ikke kan tenke seg grusomhetene, hvordan kan man snakke om dem? Hvordan skal en mor kunne fortelle en datter om grusomheter det ikke finnes dekkende ord for? I tillegg til mangelen på ord, trekker Levin frem mangelen på riktig tidspunkt. Hvis moren hadde villet fortalt, når skulle hun ha gjort det? Når var det riktige tidspunktet å innvie en datter i familiens traume? Da dette til slutt skjer, kjenner datteren at hun likevel ikke er helt klar for det.

For på et tidspunkt brytes morens taushet overfor datteren, eller i alle fall deler av den. Det skjer på 1990-tallet og sammenfaller med at storsamfunnet fikk et nytt syn på Holocaust. Da datteren merker at moren sakte men sikkert begynner å referere til krigen, er det datteren som kjenner på en sorg; «mest gråt jeg inni meg. Da hun skjønnte det, stoppet hun. Mor gråt aldri i disse samtalene» (189). Kanskje er det derfor moren overfor datteren forblir taus om Rubin? For mor og datter forsetter så smått å snakke om krigen, men dette temaet blir for alltid taust. Likevel får Levin høre historien om Rubin. På nasjonalt fjernsyn forteller Fanny om faren, drømmen og selvbebreidelsen. Senere finner Levin den samme historien nesten ordrett i morens papirer. Dermed sørget Fanny, bevisst eller ubevisst, for at datteren til slutt fikk vite det hun hadde vært taus om.

4.2.4 Individuelle minner – kollektive minner

På sine eldre dager valgte Fanny å dele noen av sine minner. Ved et par anledninger ble hun intervjuet i *Aftenposten* og *Vårt land*. Dette var i forbindelse med at hun fant og takket de menneskene som hjalp henne å flykte til Sverige under krigen. Hun var også en av seks jøder som deltok i NRK-serien *Tidsvitner*⁹⁸. Hvorfor valte Fanny til slutt å fortelle om noen av minnene hun bar på? Her er tidsperspektivet sentralt. På 1990-tallet begynte storsamfunnet å påta seg sitt ansvar for de norske jødedeportasjoene. På samme tid begynte de som hadde erfart Holocaust å dø ut. Kanskje kjente hun på et ansvar for å forhindre samfunnets glemsel?

⁹⁸ Serien ble vist på NRK i 2006.

Det fantes andre jødiske kvinner som kjente på dette ansvaret. Noen av disse møter vi i bøkene *Kvinnelige tidsvitner. Fortellinger fra Holocaust*. Lothe, som er forfatteren av disse bøkene, skriver i forordet at han ble overveldet av motet og styrken til disse kvinnene. For å kunne fortelle, ble de tatt med tilbake til hendelser de vil fortrenge. Likevel valgte kvinnene å åpne dette minnet. Kanskje fordi de kjente på en plikt «til å formidle sine opplevelser og dele sine erfaringer».⁹⁹ Det å dra frem og gjennomleve minner, motvirker glemsel. Ifølge Lothe var glemsel en motiveringsfaktor for de overlevende, og da tenkte «de ikke primært på sin egen, men på andres, samfunnets, glemsel».¹⁰⁰

Ifølge Lothe bar fortellingene dermed et element av trass i seg. Først og fremst en trass mot nazistene for å vise at de ikke lyktes i sitt prosjekt om å utrydde alle jøder. Den er også en trass mot overgriperne som avsløres og knebles med ord – ikke vold. Samtidig kan det være en trass rettet mot storsamfunnets kollektive minne. En trass, men også en bønn om for alltid å forhindre at noe lignende skal kunne skje igjen.

Dette aktualiserer det Langås skriver om relasjonen mellom det individuelle minnet og det kollektive. Det kollektive minnet påvirker det individuelle minnet, men det individuelle minnet former også det kollektive minne. Disse kvinnelige tidsvitnene var lenge tause om sine minner. Det var som om denne tausheten hadde bygd seg opp på en slik måte at da den først ble brutt, hadde den en enorm styrke. De individuelle minnet bar på en kraftfull hukommelse det kollektive minnet ikke kunne overse og dermed måtte ta opp i seg.

Kanskje kjente Fanny på et samfunnsansvar, men slik Levin fremstiller moren mangler hun dette elementet av trass. Hun bebreidet seg selv og ikke storsamfunnet for at faren mistet livet. En annen forskjell på Fanny og de kvinnelige tidsvitnene, er hvordan fortellingene deres blir mediert. Tidsvitnene Lothe intervjuer, vet at det de sier ender opp i bokform. Fanny delte noen minner, men visste ikke at det skulle ende opp som en skriftlig tekst. Hun har ingen mulighet til å være en narrativ identitet i sin egen fortelling.

⁹⁹ Lothe 2013: 8

¹⁰⁰ Lothe 2006:10

Det hadde vært interessant å vite hvordan narrasjonen hadde sett ut hvis Fanny hadde skrevet sin biografi. Antagelig hadde hun nedvurdert sin egen historie i forhold til vitnesbyrdene fra de andre kvinnelige tidsvitnene – de overlevende. Samtidig hadde hun kanskje på et tidspunkt innsett at også hennes historie burde ha vært ført i pennen? Kanskje hadde hun til og med vært innom tanken siden hun skrev alle notatene. Noen av notatene var til og med renskrevet inn i en kladdebok. Kanskje ventet hun bare på at det kollektive minnet skulle modnes og klargjøres til også å romme hennes individuelle minne?

4.3 Det kollektive minnet, det kulturelle minnet og grunnfortellingene

Etter krigen ble det skapt en grunnfortelling¹⁰¹ som gikk ut på at andre verdenskrig hadde vært det godes kamp mot onde krefter. Denne fortellingen ble raskt enerådig. På den gode siden befant flertallet av den norske befolkning seg. På den onde siden sto nazistene og de nordmenn som hadde samarbeidet med dem. Fortellingen ble omfavnet av det norske majoritetssamfunnet og dominerte alle sider ved samfunnslivet. Grimnes hevder at dette var «vesentlig for den nasjonale bevissthet og identitetsdannelse i Norge».¹⁰² Det ble skapt en nasjonal grunnfortelling som nordmenn tolket sitt liv i lys av.

Dette er essensen i minnestudier. Minner oppstår i en sosial kontekst. Menneskets minne påvirkes av andre mennesker og samtiden det lever i. Summen av individuelle minner blir et kollektivt minne som legitimerer det kulturelle minnet. Andre verdenskrig i Norge gjennomgikk det A. Assmann kaller for en kanoniseringsprosess. Det kollektive minnet definerte hvilke historier, personer og steder som skulle skape det kulturelle minnet. Langås mener at de hendelser og erfaringer som vurderes som minneverdige alltid blir «valgt og perspektivert ut fra behov og kunnskap i nåtiden, og de kollektive minnene gir derfor et bilde av normer, makt og interesser i en gitt kultur».¹⁰³ Det var storsamfunnet som satt med denne makten og dermed vurderte hva som skulle inngå i det kollektive og det kulturelle minnet, og videre legge grunnlaget for den nasjonale grunnfortellingen.

¹⁰¹ En grunnfortelling kan ifølge Sverre Dag Mogstad (personlig kommunikasjon) defineres som en større fortelling som en gruppe mennesker har felles, og har mange likhetstrekk med det kollektive minnet.

¹⁰² Grimnes: 11

¹⁰³ Langås 2023: 17

Den nasjonale grunnfortellingen ble bygget på minner og erfaringer fra krigsårene og krigsoppgjøret. Utfordringen var at de hjemkomne jødene satt med helt andre minner og erfaringer enn det norske storsamfunnet. De tolket sitt liv i lys av en annen grunnfortelling. En grunnfortelling jødene ikke ser spor av etter hjemkomsten til Norge.

Var det denne kollisjon mellom to grunnfortellingen som var den bakenforliggende årsaken til tausheten? Hva lå i så fall til grunn for jødiske grunnfortellingen og hvorfor var det ikke plass til begge? For å forstå en eventuell jødiske grunnfortelling, må vi gå tilbake til tiden før Holocaust og se på jødernes historie i Norge.

4.3.1 De norske jødene – før Holocaust

Da Norge ble angrepet av Nazi-Tyskland 9.april 1940, bodde det rundt 2000¹⁰⁴ her. Norge var dermed et av landene i Europa hvor det bodde færrest jøder. Det var historiske grunner til dette. Da 112 menn skrev Grunnloven i 1814, var de inspirert av opplysningstidens idealer som folkesuverenitetsprinsippet og maktfordelingsprinsippet. Religionsfrihet var det derimot ingen rom for i den norske Grunnloven, og noen folkegrupper var slett ikke ønsket i landet. Grunnlovens paragraf 2 lød: «Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles¹⁰⁵udelukkede fra Adgang til Riget».¹⁰⁶

Selv om denne jødeparagrafen ble fjernet fra Grunnloven i 1851, kom det ikke noe jødisk flykningsstrøm til Norge. På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, økte innvandringen. På den tiden var mange jøder nødt til å emigrere fra det russiske tsarriket på grunn av undertrykking, fattigdom og økende antall pogromer. Av de jødene som bodde i Norge før andre verdenskrig, hadde de fleste derfor familiebakgrunn fra Baltikum.¹⁰⁷

Fra midten av 1930-tallet kom det også noen hundretalls jøder til Norge fra andre europeiske land som Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia. Hitlers maktovertagelse i 1933 hadde gjort

¹⁰⁴ Grimnes 2018: 357

¹⁰⁵ Det at jøder fremdeles skulle være utelukket fra Norge viser tilbake til Christian Vs lov fra 1678 som sa at jøder ikke kunne oppholde seg i landet uten et leidebrev fra kongen.

¹⁰⁶ Mestad, Michalsen, & Sverdrup-Thygeson 2021

¹⁰⁷ Familien til Irene Levin kom også fra Baltikum.

situasjonen til de tyske jødene uholdbar. Det samme skjedde da Hitler annekterte Østerrike i 1938 og hele Tsjekkoslovakia i 1939. Likevel viste Norge, som andre europeiske land, liten vilje til å ta imot jødiske flyktninger.

De første okkupasjonsårene merket jødene at okkupasjonsmakten behandlet dem annerledes enn andre nordmenn. Selv om det ikke formelt ble innført en anti-jødisk lovgiving, ble de holdt øye med. Allerede i mai 1940 måtte alle jøder levere inn sine radioapparater, og det ble krevd innsyn i de jødiske menighetenes medlemslister. Etter Nazi-Tysklands angrep på Sovjet sensommeren 1941, startet arrestasjonene av jødiske menn i Nord-Norge. Det var med angrepet på Sovjet at det industrielle massebordet på jøder for alvor startet. På Wannsee-konferansen i januar 1942 ble det diskutert hvordan denne «endelige løsningen»¹⁰⁸ kunne gjennomføres mest mulig effektivt.

I Norge hadde okkupasjonsmakten et statsbærende parti, Nasjonal Samling, som kunne hjelpe til. Da lederne for dette partiet, Vidkun Quisling, ble innsatt som ministerpresident 1. februar 1942, bestemte han raskt at jødeparagrafen skulle gjeninnføres. Quisling «forsøkte på denne måten å koble sin egen antisemittiske linje til norsk historie og kultur, som om det var et naturlig element».¹⁰⁹ Det som la grunnlaget for gjennomføringen av deportasjonene var flere forordninger som utfylling av spørreskjema, stemping av jødiske identitetspapirer og meldeplikt. Oktober 1942 ble det også innført en lov om at all jødisk eiendom skulle overdras til den norske stat. Det var ikke nok at alle jøder skulle ut av Norge, alle spor etter det jødiske måtte slettes. Året 1942 var på alle måter et katastrofeår for de norske jødene, og det hele eskalerte naturligvis med arrestasjonene og deportasjonene på høsten.

Denne korte historiske oversikten sett fra et makroperspektiv, vil kunne passe inn både i den norske og den jødiske grunnfortellingen. Utfordringen kommer hvis vi med «spiralen» graver dypere. Levin gjør dette når hun skal undersøke morfarens historie. Da avdekkes at jødene allerede før andre verdenskrig fikk en følelse av at det fantes et *vi* og et *de*. Levin trekker frem

¹⁰⁸ På Wannsee konferansen utenfor Berlin diskuterte en gruppe nazitopper hvordan man en gang for alle skulle løse «jødespørsmålet». «Den endelige løsningen» ble at alle jøder skulle tilintetgjøres i et effektivt industrialisert massebord.

¹⁰⁹ Bruland 2017: 35. Ifølge Bruland var dette et propagandatrekk fra NS sin side.

et eksempel på at jødene ble behandlet annerledes enn andre. Det gjelder morfarens søknad om norsk statsborgerskap.

I mellomkrigstiden var kravet at innvandrere måtte ha minst fem års botid for å kunne søke om å norsk statsborgerskap. Ifølge Levin var det likevel en uskreven regel at jøder måtte vente mye lenger enn andre innvandrere. Påstanden underbygger hun ved å vise til dokumenter fra Riksarkivet som viser morfarens lange søknadsprosess. 1.februar 1938 fikk Rubin innvilget norsk statsborgerskap.¹¹⁰ Da hadde Rubin bodd i Norge i 29 år. Han hadde søkt tidligere, men fått avslag. Levin opplevde arbeidet på Riksarkivet som «å gjøre et dypdykk ned i datidens forestillinger om jøder» (30). På de maskinskrevne dokumentene er det håndskrevne kommentarer som: «Mosaikerne bør i alle fall være nogenlunde feilfrie for å bli norske» (32) og «selv om søkeren er jøde og derfor aldri blir egentlig norsk og således ikke er ønskverdig» (34).

Norge frem til andre verdenskrig var et homogent samfunn. Det innvandret færre til Norge enn det utvandret. Jødene var en liten minoritetsgruppe blant noen få andre minoritetsgrupper.¹¹¹ Likevel kan man altså spore, som andre steder i Europa, en slags grunnleggende skepsis til jøder. På bakgrunn av kommentarene på søknadspapirene, ser det ut til at jøder ble oppfattet som en ensartet gruppe som ble utsatt for fordommer også i Norge.

Levin mener at de norske jødene forholdt seg til dette, uten at de oppfattet det som truende. Som medlemmer av en minoritet bar de «på en kunnskap om at alt de gjorde, fikk konsekvenser for flere enn dem selv. En slik viten satt dypt plantet og var nedarvet i generasjoner» (22). Jødene oppfattet ikke dette som videre problematisk og «det var en blomstring»¹¹² av jødisk liv spesielt rundt de to synagogene i Oslo.¹¹³ Det var ikke før under andre verdenskrig at de norske jødene ble redusert til kun å være jøder, mens nordmenn forble nordmenn. Dette skulle påvirke grunnfortellingene etter krigen.

¹¹⁰ Både Rubin og kona Dora fikk norsk statsborgerskap samme dag.

¹¹¹ Ifølge SSB var nettoinnvandringen på minus frem til etter andre verdenskrig. Det vil si at det utvandret flere enn det innvandret.

¹¹² Jødedommen.no

¹¹³ Synagogen i Bergstien ble innvidd i 1920 og synagogen i Calmeyers gate året etter. Den første er fortsatt i bruk, den andre er gjort om til museum – Jødisk Museum.

4.3.2 De norske jødene - etter Holocaust

Tilbake til våren 1945 – Norge var en nasjon i lykkerus. Fremtidsoptimismen var enorm. Krigen var en avgrenset periode i norsk historie som var avsluttet. Dette skulle aldri skje igjen. For de norske jødene var det annerledes. For å forstå hvordan de opplevde denne tiden, vil jeg igjen trekke frem eksempler fra *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*.

Levin skriver at «jødene som vendte tilbake fra Sverige, hadde tapt alt – bortsett fra livet» (140). Det var ikke mulig å kjenne på den rådende lykkerusen hvor mye de enn ønsket det. Samtidig ville de slutte opp om mantraet «Aldri mer» (133) og se fremover. Som andre nordmenn skulle de også være med å bygge landet. Slik Levin fremstiller det, ville de ta del i den enorme fremtidsoptimismen, men hvordan skulle de forholde seg til krigsopplevelsene? Hvilken plass hadde disse i den norske grunnfortellingen? Den var i hovedsak bygget på den tanken om at krigen var vunnet fordi det gode hadde seiret over det onde. Men jødene hadde ikke vært med å vinne krigen. Plassen jødene fikk tildelt var plassen som passive ofre for en lidelse påført dem av de onde nazistene. Hvordan skulle da deres individuelle minne og jødernes kollektive minne, passe inn i den nasjonale grunnfortellingen? I en grunnfortelling er identitet viktig. Hva og hvem skulle jødene identifisere seg med? Hadde de vært nordmenn eller jøder? Eller var det mulig å være begge deler?

Som nevnt tidligere, ble det fort stilt rundt Holocaust i norsk offentlighet og norsk historieskriving. Jødene ble også stille, men iblant måtte de kommentere den uretten de som gruppe opplevde etter krigen. Levin trekker frem frifinnelsen av politimester Knut Rød¹¹⁴ og omgjøringen av dødsdommen til Wilhelm Wagner.¹¹⁵ Den jødiske legen Bernhard Goldberg stilte spørsmål om dette og skrev i et avisinnlegg i 1947; «Er vi allikevel bare jøder?» (157). Også Levins onkel skrev et avisinnlegg da grenselosene i Feldmannsaken¹¹⁶ ikke ble dømt for mord; «Hva koster det å slå i hjel en jøde i Norge?» (158).

Levin beskriver at hennes foreldre fulgte med på disse dommene og andre saker som omhandlet jøder. Det var som «de tolket hvordan det norske samfunnet så på dem» (155). Derfor var de

¹¹⁴ Knut Rød var politimannen som organiserte arrestasjonene av jødene i Oslo. Han, som andre politifolk, ble frifunnet i rettsoppjøret. Rød fikk også lov til å gå tilbake til sin jobb som politimann.

¹¹⁵ Wilhelm Wagner var en tysk nazist som jobbet for Gestapo. Han ble dømt til døden, men dommen ble gjort om til 20 års tvangsarbeid. Han ble benådet for straffen var fullført.

¹¹⁶ Grenselosene innrømte å ha drept det jødiske ekteparet Feldmann, men ble bare dømt for underslag.

også stolte når jøder hadde en anerkjent eller fremtredende rolle i norsk offentlighet. De kjente også på en glede når det var noe positiv som kom frem om staten Israel og kjente på skam når det skjedde det motsatte. Det var en «generalisering fra individ til dem alle» (176). Jødene hadde ikke glemt hva minoritetsrollen krevde av dem. De forstod at majoritetssamfunnet i overveidende grad fortsatt betraktet dem som en gruppe og ikke som enkeltindivider.

På et kapittel er overskriften «Vi og de andre» (167). Her deler Levin minner fra hennes egen oppvekst og hvordan hun «holdt de to verdenene adskilt». (170). Hun mislikte julen. Da kom utenforskapet frem fordi hun alltid ble spurt om «Hva gjør dere på juleaften?» (169). Derimot elsket hun 17.mai, fordi da følte hun seg hundre prosent norsk. Da var det *vi* og ikke *dere*. Levin var ikke utsatt for mobbing, men hun opplevde heller ikke som særlig positivt å være jøde. Hun beskriver en opplevelse i skolegården der en gutt vred armen om på henne og sa: «Si hva du er – si hva du er» (178). Levin latet som ingenting og fortalte ingen hva som hadde skjedd, men den gjorde inntrykk. Hun skriver at denne hendelsen fortsatt står klart framfor henne. Hun «minnes hvor vondt det gjorde» (178), men hun utdyper ikke om denne smerten var fysisk eller psykisk.

De første tiårene etter krigen hadde ikke Holocaust noen plass i den nasjonale grunnfortellingen. Dermed kan man hevde at er var snakk om en nasjonal grunnfortelling, med en parallell jødiske grunnfortelling ingen egentlig visste at fantes. Storsamfunnet lette ikke etter den, og den jødiske minoriteten fortalte ikke om den. Foruten om noen enkeltsaker, fantes det helle ingen bebreidelse fra jødene mot storsamfunnet for det som hadde skjedd. Skylden for ondskaper ble lagt på nazistene. Skylden for ikke å ha reddet flere, la enkeltindividet på seg selv. Fanny, i likhet med andre jøder, støttet dermed opp om «den konsensusfortellingen som var med på å forene den norske folk i mange tiår etter krigen» (188).

Om moren skriver hun at hennes livslange overordnede prosjekt «var integrering i det norske samfunnet, uten å gi slipp på den jødiske minoritetenes særtrekk». (209) Hun opplevde at begge hennes foreldre delte dette prosjektet. Det norske viste de både utad og i hjemmet – det jødiske kun i hjemmet eller sammen med andre jøder. Levin gjorde det samme. Levins opplevelse av etterkrigstiden, kan oppsummeres med en setning som beskriver det hele: «Vår historie var så forskjellig, og likevel var hverdagen så lik» (178).

5 Konklusjon

Omslaget til boken *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* er et fotografi tatt ute i skogen på vinteren. Det er et bilde av mor og datter. Datteren er kledd i vinterdress og topplue, moren i ullkåpe og selbuvotter. Datteren står foran, hviler seg mot moren og ser mot siden. Moren holder hendene trygt på skuldrene til datteren, smiler til kamera og ser lykkelig ut. Bildet gir et inntrykk av en blid og omsorgsfull mor som passer på sin datter. Etter å ha lest boken vet vi at dette stemmer. Moren var munter, lykkelig og satte datteren foran alt. Det vi ikke kan lese ut av bildet, er morens vonde minner, selvbefredelse og taushet. Det forstår vi når vi leser boken.

Tausheten oppstod under andre verdenskrig, og deler av den varte livet ut. Opphavet til tausheten var at faren ble myrdet i Holocaust, mens Fanny selv overlevde. Dette var minner Fanny ikke klarte å sette ord på. På den ene siden er derfor taushetens årsak å finne på et mikronivå. På en annen side kan tausheten også forklares på et makronivå. Fanny var ikke den eneste norsk jøden som var taus om sin historie. Det kan derfor se ut som taushet var et kulturelt og sosialt fenomen. Da kommer vi til den siste delen av problemstillingen – var storsamfunnets kollektive minne lukket for historier som var på kollisjonskurs med den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig?

Hvis vi går tilbake til hypotesen om at det i Norge fantes to motstridende grunnfortelling om andre verdenskrig, og at dette var hovedårsaken til tausheten – er svaret nei. Det fantes bare én grunnfortelling. Den parallelle jødiske fortellingen var taus og dermed skjult for alle andre enn de få innvidde. Disse få innvidde var de som kjente til bakteppet – de norske jødene. Om spørsmålet derimot omformuleres til om storsamfunnets kollektive minne var lukket for historier som var på kollisjonskurs med den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig – da er svaret ja.

Dette sammenfaller med det som er kjernen i minnestudier – sammenhengen mellom kultur og minne. «This connection has an impact on both an individual and a collective level: The individual person always remembers within sociocultural contexts. And cultural formations are based on a collective memory».¹¹⁷ Det felles norske kollektive minnet skapte det kulturelle

¹¹⁷ Erll 2011: 9

minnet. Begge minnene var lenge lukket for individuelle minner. Samtidig forsøkte heller ikke individuelle minner å utfordre det kollektive minnet – de var tause.

Et annet spørsmål er opplevelsen av taushet mellom mor og datter. Det er datteren som definerer denne tausheten. Det er ikke sikkert Fanny selv opplevde det på samme måte. For henne var hendelsene alltid til stede. Hun oppfattet dem kanskje ikke som tause minner. For henne var tausheten et språk hun og alle overlevende jøder forstod. Kanskje var tausheten de overlevendes tale?

Utfordringen var at den neste generasjonen ikke forstod «taushetens tale». De hadde fått inn hendelsene med morsmelken, men manglet et felles referansepunkt. De hadde ikke opplevd krigen og hadde ikke noe individuelt minne av hendelsene. Så lenge tausheten ikke ble brutt, vokste de opp med det nasjonale kollektive minnet samtidig som de forstod at deres familiehistorie var annerledes enn den nasjonale grunnfortellingen. Forvirring oppstod når disse historiene ikke passet sammen.

For Fanny og hennes generasjon hadde tausheten fylt et tomrom, for den neste generasjonen var det tvert om. Tausheten skapte et tomrom som krevde en eksplisitt forklaring. Da tausheten ble brutt, fyltes tomrommet. Levin forstod «taushetens tale» og så på moren med nye øyne. Samtidig skapte Levin selv et lignende tomrom for sine barn og barnebarn. De vokste også opp med en implisitt kjennskap til familiens traumer fra Holocaust.

Likevel viste det seg at deler av forståelsen hadde forsvunnet på veien. Levin oppdaget dette da barnebarnet tok det for gitt at oldefaren hadde blitt drept under krigen fordi han var soldat. Barnebarnet stilte et spørsmål om noe Irene tok som en selvfølge at barnebarnet allerede visste. Irene forstod at den «implisitte, tause praksisen som min familie hadde videreført» (207) krevde noe mer også av henne.

Taushet kan romme mye. Taushet kan tale hvis alle som lytter til tausheten har den samme preferanse og det samme kollektive minnet. Da kan taushet være et språk med stor slagkraft – men tausheten kan også være stille og uten innhold. Da taler ikke tausheten og kan ikke påvirke en gruppes kollektive minne eller en nasjons kulturelle minne.

Det er viktig at den jødiske fortellingen om katastrofen, beholder sin plass i den nasjonale grunnfortellingen om andre verdenskrig. Historier på mikronivå og makronivå må veves

sammen så stadig nye aspekter kan oppdages. Det skal ikke være noe mål å få skyggene av Holocaust til å forsvinne. De må være der så minnene om Holocaust ikke falmer og forsvinner. «Ifølge jødisk tradisjon dør et menneske to ganger – først ved jordlig bortgang, deretter når navnet sies eller tenkes for siste gang»¹¹⁸ – la aldri Holocaust sies eller tenkes for siste gang.

¹¹⁸ Snublestein.no

6 Litteratur

Aftenposten (2015, 16.mai). *Avisforsider fra frigjøringen i 1945*. Hentet 2.januar 2023 fra <https://www.aftenposten.no/norge/i/o7m7/avisforsider-fra-frigjoeringen-i-1945>

Assmann, A. (2010). *Canon and archive*. I A. Erll & A. Nünning. (Red.), *A companion to cultural memory studies* (s.97-107). De Gruyter

Assmann, J. (2010). *Communicative and cultural memory*. I A. Erll & A. Nünning. (Red.), *A companion to cultural memory studies* (s.109-118). De Gruyter

Assmann, A. (2011). *Cultural memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. New York: Cambridge University Press.

Assmann, J. (2011). *From the Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. J.K Olick, V. Vinitzky-Seroussi & D. Levy, *The Collective Memory Reader* (s.209-215). Oxford University Press Inc.

Bruland, B. (1995). *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Bergen, Bergen.

Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetjørelse*. Oslo: Dreyers Forlag.

Dyrvik, S. & Aase, A. (2007). *Portal. Verdenshistorie og Norgeshistorie før 1750*. Det Norske Samlaget.

Døving, C.A (Red.) (2022). *Jødisk. Identitet, praksis og minnekultur*. Oslo: Universitetsforlaget.

Erll, A. (2011). *Memory in culture*. New York: Palgrave Macmillian.

FN-sambandet. United Nations Association of Norway. (2023, 27.oktober). *Folkemord*. Hentet 1.desember 2022 fra <https://www.fn.no/tema/konflikt-og-fred/folkemord>

Fure, O-B. (1999). Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering. I *I krigens kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, red. av Stien Ugelsvik Larsen (s.31-46). Oslo: Universitetsforlaget

Gaasland, R. (2009). *Fortellerens hemmeligheter. Innføring i litterær analyse*. (3.opplag) Oslo: Universitetsforlaget.

Grimnes, O.K. (2018). *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. (2.opplag). Oslo: Aschehoug.

Hjeltnes, G. (2019, 6.november). Gaven fra lektor Mendelsohn. *Aftenposten*. Hentet 21. januar 2023 fra <https://www.aftenposten.no/kultur/i/P9Xe35/gaven-fra-lektor-mendelsohn>

- HL-senteret. Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter. (2011, 6.oktober). *Holocaust*. Hentet 4.januar 2023 fra <https://www.hlsenteret.no/https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/Ulike%20folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/holocaust>
- Jacoby, A. (1976). *Det angår også deg. Herman Sachnowitz forteller*. Oslo: Cappelen Damm.
- Johannessen, A, Tufte, P-A & Christoffersen, L. (2016). *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*. (5.utgave). Oslo: Abstrakt forlag AS.
- Jødedommen.no *Norske jøder – vår historie*. Hentet 2.mai 2023 fra <https://www.xn--jdedommen-18a.no/norske-joder-var-historie/>
- Kjeldstadli, K. (2010). *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. (2.utg). Oslo: Universitetsforlaget.
- Langås, U. (2023). *Krigsminner i samtidsliteraturen*. Fagbokforlaget. Bergen: Landslaget for norskundervisning.
- Levin, I. (2020). *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Levin, I (2013). *The Social Phenomenon of Silence*. I Seeberg, M, L., Levin, I. & Lenz, C (Red.) *The Holocaust as Active Memory. The Past in the Present*. Surrey: Ashgate.
- Levin, I. (2001). *Taushetens tale*. I Nytt Norsk Tidsskrift 4/2001, s.371-381. Universitetsforlaget AS.
- Lothe, J. (2008). *Fiksjon og film. Narrativ teori og analyse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lothe, J. (2020). *Narrative*. I Davis, C & Meretoja, H. (Red.), *The Routledge Companion to Literature and Trauma* (s.152-161). Routledge.
- Lothe, J. (2013). *Kvinnelige tidsvitner. Fortellinger fra Holocaust*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Lothe, J. & Storeide, A. (2006). *Tidsvitner. Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Maerz, Susanne. *Okkupasjonstidens lange skygger*. I Nytt Norsk Tidsskrift 4/2007 s.365-377. Universitetsforlaget AS.
- Mestad, O, Michalsen, D & Sverdrup-Thygeson, U. (2021, 13.august). *Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget*. *Idunn.no*. Hentet 9.mai fra <https://www.idunn.no/doi/10.18261/9788215054179-2021-009>
- Rimstad, B, H. (2016). *Unge tidsvitner – jødiske barn og unge på flukt fra det norske Holocaust*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Rodum, E & Hegtun, H. (2012, 27.januar) Stoltenberg: - Vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord. *Aftenposten*.

Hentet 21.februar 2023 fra <https://www.aftenposten.no/norge/i/1nw1J/stoltenberg-vaar-dype-beklagelse-over-at-dette-kunne-skje-paa-norsk-jord>

Sander, K. (2020, 13.august). Narrativ metode og analyse. *Estuide.no*. Hentet 13.mars 2023 fra <https://estuide.no/narrativ-metode-og-analyse/>

Snublestein.no Om snublesteiner. Hentet 8.mai 2023 fra <https://www.snublestein.no/>

Seeberg, M, L., Levin, I. & Lenz, C. (2013). *The Holocaust as Active Memory. The Past in the Present*. Surrey: Ashgate.

Tangestuen, M. (2004). «Også jødene kom for øvrig over grensen» *Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-1945*. (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Bergen, Bergen.

Universitetet i Oslo. Norgeshistorie – fra steinalderen til i dag. (2022, 19.oktober). *Holocaust i Norge – 80 år*. Hentet 9.mars 2023 fra

<https://www.norgeshistorie.no/aktuelt/dagsaktuelle-tema/holocaust-i-norge---80-ar.html>

Warring, A. (1996). *Kollektiv erindring – et brukbart begreb*. I B. E. Jensen, C.T. Nielsen & T. Weinrech (Red.), i *Erindringens og glemslens politikk*. (s.205-233). Roskilde Universitetsforlag.

Westersjø, M., Andreassen O.G., Kval, K-E. & Henningsen R. (2012). *Mangfold. Programfaget sosiologi og sosialantropologi*. Oslo: Cappelen Damm AS.

